

Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları

Muhammet ABAY*

I. Giriş

Zaman ilerledikçe insanoğlunun müktesebatı artmakta, yeni nesillerin bilmesi gereken şeylerin sayısı çoğalmaktadır. Bilgi çoğaldıkça istenilen bilgiye ulaşmak zorlaşmakta, bu da dolaylı olarak bilginin tasnif edilmesini gerektirmekte ve aranan bilgiye ulaşmayı kolaylaştıracak ilave çalışmalara duyulan ihtiyacı beraberinde getirmektedir. Genel olarak başvuru kaynakları ismiyle anılan bu tarz çalışmalar, bilgi vermektan ziyade bilginin nerede olduğuna işaret eder. Araştırmacıya rehberlik eden onu yönlendiren yahut da konuyla ilgili kısa ama kuşatıcı bilgi vermeyi amaçlayan, bu yönüyle araştırmacıya konu hakkında bir perspektif sunan işbu çalışmalar bu nedenlerden dolayı bir araştırmacı için vazgeçilemez konumdadır. Başka bir ifadeyle işaret edilen vasıfları dolayısıyla, bu çalışmalara, hiçbir araştırmacı bigâne kalmaz ve bu çalışmalardan vazgeçemez.

Bu nedenle her ilim dalına ait başvuru çalışmaları, o ilim dalının kaçınılmaz araştırma araçları arasında yer alır ve araştırmacının ilk müracaat veya başlangıç noktasını oluşturur. Böylece bu çalışmalar, araştırmacıya daha derin ve ileri araştırmalar yapması için, sadece bakması gereken yerler hakkında rehberlik etmekle kalmaz, öte yandan araştırmacının hem güncel bilgiye ulaşmasını, hem de gelinen nokta hakkında araştırmacıya bir perspektif sunmayı sağlar. Ayrıca bu çalışmalar zaman içerisinde kaybolmuş, artık ulaşma imkânı bulunmayan çalışmaların varlığından da araştırmacıyı haberdar eder.

Bu türden çalışmalara İslam tarihinde rastlamak mümkündür. İslam âlimleri râvilerin ahvâlinde bahseden cerh ve ta'dil eserleri yanında başka mahiyette rical ve tabakât kitapları, isimleri birbirinden ayırmaya yarayan eserler, şehirleri birbirinden ayırmaya ve oradan yetişen âlimleri tespit etmeye

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

yarayan coğrafya kitapları, hayvanlarla ilgili bilgiler veren kitaplar gibi çok çeşitli eserler telif etmişlerdir. Bunlar ansiklopedik mahiyette eserlerdir ve bunların zamanla çeşitleri ve muhtevaları da zenginleşmiştir.

Türk ilim câmiasındaki başvuru niteliğindeki çalışmaları Taşköprizâde'nin (v. 968/1561), Osmanlı ulemasının biyografilerini ele aldığı *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* ile ilimleri tasnif ettiği *Miftâhu's-sa'âde* adlı eserleriyle başlatmak mümkündür. Bilhassa ikinci çalışma *Keşfü'z-zunûn* gibi bir şaheserin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir.

Osmanlı'dan sonra İslam araştırmaları uzun süre inkıtaa uğramış, dolayısıyla onlara ulaşmayı kolaylaştıracak başvuru çalışmaları da ancak Kur'an fihristleri düzeyinde kalabilmiştir. Bu dönemlerde karşımıza tek bibliyografik çalışma olarak Osman Öztürk ve Bekir Topaloğlu tarafından hazırlanan *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1975) çıkmaktadır. Ancak 80'li yıllarla birlikte gerek dinî neşriyatta görülen artış, gerekse 90'lı yıllardan sonra yaygınlaşan makale, tez, kitap vb. niteliklerdeki akademik çalışmalar, başvuru çalışmalarının ortaya çıkmasını ve çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir.

Özellikle insanların Kur'an'ı okumaya ve anlamaya olan temayülleri arttıkça bu alanlarda yazılan eser sayısı da artmıştır. Öte yandan İlahiyat Fakültelerinin çoğalması, gerek tez, gerekse tez dışı akademik çalışma anlamında Kur'an ve tefsir alanında zengin bir literatür ortaya çıkarmıştır. Bu zengin ilmî mahsul hakkında okuyuculara yol göstermek üzere çeşitli başvuru çalışmaları da ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, ortaya çıkan bu birikimin seyrini genel çerçevesiyle ortaya koymak, bunlardan istifade yöntemlerini tespit etmek, bugün için ifade ettikleri anlamı belirtmek maksadıyla, Türkiye'de yapılan Kur'an ve Tefsir alanına ait başvuru çalışmalarını listelemekte; bunların muhtevalarını, olumlu ve olumsuz yönleriyle ortaya koyarak tanıtmakta, nihayet bu alanda başka neler yapılabileceği hakkında teklifler sunmaktadır.

II. Başvuru Kaynakları

A. Bibliyografyalar

Bibliyografyalar, belirli bir konuda ve genellikle belirli bir dönem içinde yazılan veya yayımlanan eserlerin tasnif edilmiş tam listesini verir. Bu özellikleriyle bibliyografyalar, bir kitabevi ya da kütüphanede bulunan eserleri veya bunların bir bölümünü gösteren kataloglardan ayrılır. Ancak katalog ifadesi bazen bibliyografya anlamında da kullanılmaktadır. Bazen bibliyografya yerine "kitâbiyât" ifadesi kullanılmaktadır.

Bibliyografyalar hazırlanışları ve kapsamalarına göre bazı adlarla anılmaktadır. Öncelikle kapsamaları bakımından genel ve özel bibliyografyalar

(ihtisas bibliyografyaları) ayırımı yapılmıştır. Birincisi, herhangi bir konu sınırlaması yapılmaksızın bütün yayınları içine almak amacıyla hazırlanmış, ikincisi ise kültür, teknik ve ilmin belirli bir dalındaki yayınları içerecek şekilde düzenlenmiştir. Bibliyografyalar, alan veya konularıyla ilgili bir dildeki yayınlara yönelik olabileceği gibi farklı dillerdeki yayınları kapsayacak genişlikte de olabilir. Yine konu sınırlaması olsun veya olmasın yalnızca seçilmiş yayınları içine alan seçme bibliyografyalar da bulunmaktadır. Süre bakımından ise tamamlanmış ve periyodik bibliyografyalar ayırımı yapılmaktadır. İlki, belli iki tarih arasında veya bir tarihe kadar çıkmış yayınları konu edinir. İkincisi, yayınları düzenli veya belirsiz aralıklarla ortaya koyan bibliyografyalardır. Periyodik bibliyografyalar sonradan bir araya getirilerek dönemler halinde kümülatif bibliyografyalar da oluşturabilmektedirler. Belli bir alanda veya genel olarak daha önce düzenlenmiş bibliyografyaları belirlemek üzere bibliyografyaların bibliyografyası hazırlanır. Genelde bütün bibliyografyalar çeşitli arama cetvelleri ilâve edilerek daha kullanışlı hale getirilebilir. Hangi türe girerse girsin listeledikleri eserlerin yazarı, içeriği, değeri hakkında bilgi veren bibliyografyalara açıklamalı bibliyografyalar, bazı eleştiriler getirenlerine ise eleştirel bibliyografyalar denilmektedir.¹

İslam dünyasında bibliyografik türdeki çalışmaların ilk örneği İbnü'n-Nedîm'in (v. 385/995) *el-Fihrist* isimli eseridir. Bu eserin birinci makalesinin üçüncü bölümü Kur'an, kıraat ve tefsir ilmine ayrılmıştır. Zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi hakkındaki bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. İslam'ın altın çağı olarak kabul edilen ilk dört asırda dinî, fikrî ve ilmî alanlarda yazılmış Arapça telif eserler ile tercüme ve bunların müellifleri hakkında verdiği bilgilerle, *el-Fihrist*, ilim dünyasına ışık tutmuştur.² Bu eserin devamı ve daha genişletilmiş hali niteliğindeki Taşkoprîzâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'si³, özellikle de Katib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u⁴ İslam dünyasında bibliyografya geleneğinin en önemli eserleridir.

İlerleyen zamanlarda Batıda ve İslam dünyasında hemen her konu veya ilgi alanında pek çok başvuru çalışmaları meydana getirilmiştir.⁵

Bir de bibliyografyaya benzeyen, ancak bibliyografik künyeyi zikretmekten ziyade, daha çok eseri şekil ve muhteva yönünden ayrıntılı olarak tanıtan veya

1 Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Kitâbiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), c. 26, s. 83.

2 Geniş bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n-Nedîm", *DİA*, c. 21, s. 171-173.

3 Eser hakkında bkz. İlhan Kutluer, "Miftâhu's-Saâde", *DİA*, c. 30, s. 18-19.

4 Eser hakkında bkz. İlhan Kutluer, "Keşfü'z-Zunûn", *DİA*, c. 25, s. 321-322.

5 İslam dünyasının bu konudaki müktesebatı hakkında kir edinebilmek için *DİA*'daki "Kitâbiyât" maddesine (c. 26, s. 85-96) bakılabilir.

değerlendiren çalışmalar da vardır. Bunların bir kısmı bibliyografyaları, bir kısmı da genişletilmiş katalog çalışmalarını akla getirmektedir. Daha ziyade literatür, eserler, çalışmalar, tefsirler, vb. şekillerde isimlendirilen bu tarz çalışmalara ileride kataloglar başlığı altında yer verilecektir.

1. Mealler Bibliyografyaları

Şüphesiz Türkçedeki en etkili bibliyografya çalışması Kur'an'ın Türkçe tercümelerini veren bibliyografyadır. Hamidullah'ın *Kur'an-ı Kerim Tarihi*⁶ adıyla Türkçeye çevrilen eserinin ikinci bölümünde Türkçe Tercümelere dair bibliyografya yer almaktadır. Hamidullah kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra tercümelere Uygur, Arap, Latin harfli tercümelere olmak üzere üç başlık altında toplamış, yazma ve matbu olmak üzere 120 tercümenin künyesini vermiş ve her biri hakkında kısa değerlendirme yapmıştır. Bu bibliyografya, müellifin 1947'de Urduca olarak *Alamgir Tahrik-e Quran* adıyla derlediği Kur'an tercümelere bibliyografyasının güncelleştirilmiş halidir ve *Kur'an-ı Kerim Tarihi* eserinin Türkçe edisyonunun sonraki baskılarında⁷ genişletilerek ve derinleştirilerek güncellenmeye devam edilmiştir. Müellif bu bibliyografyayı *Le Saint Coran* adıyla neşrettiği Kur'an'ın Fransızca tercümesinin mukaddimesine⁸ de eklemiştir.

Farklı bir çalışma olmasına rağmen aynı eserin sonuna üçüncü bölüm olarak eklenen, Macit Yaşaroğlu'na ait *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemelerinin Kronolojik Bibliyografyası*⁹ da Hamidullah'ın yukarıdaki bibliyografyasını tamamlar nitelikte bir çalışma olup 1964 (1991 baskısında 1989) yılına kadar yapılmış her tercümeden örnekler de sunmuştur.

Aynı konuda yapılmış bir diğer önemli bibliyografya çalışması da 1515-1980 tarihleri arasında bütün dünya dillerindeki basılmış Kur'an tercümelerinin bibliyografyasını veren *World Bibliography of Translations of The Meanings of The Holy Qur'an: Printed Translations 1515-1980* isimli çalışmadır (İstanbul: IRCICA, 1986). İsmet Binark ve Halit Eren tarafından hazırlanan bu çalışmanın başına Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından Kur'an tercümelere hakkında bir giriş yazısı da yazılmıştır. Matbu tercümelere, yazma

6 Muhammed Hamidullah, Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, çev. Ahmet Sait Mutlu, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1965. Aynı eser Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından *Kur'an Tarihi: Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası* (Ankara, 1991) adıyla basılmış ve bu baskıya yine müellif tarafından 1989 yılına kadar yapılmış olan tercümelere ilave edilmiştir (s. 179-203).

7 Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (IFAV), 1993, s. 101-212.

8 Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

9 Eserin adı dış kapakta *Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, iç kapakta ise *Türkçe Tercümelere Bibliyografyası* şeklinde yazılmıştır.

tercümeler ve şifahî tercümeler şeklinde üç safhada düşünülen daha kapsamlı projenin birinci halkasını teşkil eden bu çalışmada 65 dile yapılmış 551 tam, 883 kısmî tercümenin künyesi zikredilmiştir. Bunlardan bir kısmı birden fazla kez basıldığı için bibliyografyadaki toplam künye sayısı 2672'ye çıkmaktadır. Bibliyografyada her dildeki tercümeler, mütercimlerin isimlerine göre alfabetik dizilmiştir. Tercümelerin kronolojik seyrini gösterebilmek için de eserin sonuna yıllara göre basılan tercümelerin indeksi konulmuştur. Ayrıca eser isimleri için ayrı bir indeks yapılmıştır.

Tercümelere dair basım bilgileri ve basım yerleri hakkında son derece kullanışlı materyal, farklı kaynaklardan özenle bir araya getirilmiştir. Her bir Kur'an tercümesi ile ilgili bilgi kaynakları ve dünya kütüphanelerindeki mevcudiyeti hakkında ayrıntılar sunması yönüyle de titiz bir çalışmadır. Yine de bibliyografya, özellikle İngilizce, Urduca ve Farsça başta olmak üzere içerdiği tercümeler bakımından bazı kusurlar taşımaktadır. Bazı edisyonlar dâhil edilmemiştir ve bazı basım bilgileri doğru değildir. Yine de bu kusurlar eserin kıymetine halel getirecek nitelikte değildir.¹⁰

Projenin ikinci safhasının ürünü M. Nejat Sefercioğlu tarafından hazırlanan *World Bibliography of Translations of The Holy Qur'an* (İstanbul: IRCICA, 2000) isimli çalışmadır. Bibliyografya, dünyanın çeşitli kütüphane, arşiv ve özel koleksiyonlarında yer alan yazma Kur'an tercüme ve tefsirlerini ihtiva etmektedir. Eserin ilk cildinde, Türkçe, Farsça ve Urduca dışındaki 58 dilde yapılmış 293 tercümenin künyesi verilmiştir. Bu eserin Ahmad Khan tarafından hazırlanan *World Bibliography of Translations of The Holy Quran in Manuscript Form-II* (İstanbul: IRCICA, 2009) adındaki ikinci cildi Urduca Kur'an tercümelerinin bibliyografyasına ayrılmıştır. Türkçe ve Farsçaya yapılan tercümelerin bibliyografyasının da müstakil ciltler halinde sunulması planlanmaktadır. Böylece söz konusu bibliyografya serisi tamamlandığında dünya dillerine yapılmış Kur'an tercüme hakkında çok kapsamlı bir bibliyografya tamamlanmış olacaktır.

Hidayet Aydar'ın "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme ve Tefsirleri" adıyla sunmuş olduğu bibliyografya çalışması¹¹ ise Osmanlıca ve Latin harfleriyle yapılmış çalışmalar şeklinde iki ayrı kategori olarak düzenlenmiş ve eserler yazar isimlerine göre alfabetik olarak sıralanmış olup 1999 yılına kadarki çalışmaların bibliyografik künyelerini vermektedir.

10 Abdur Raheem Kidwai, "Reference Works on the Qur'an in English: A Survey", *Journal of Quranic Research and Studies*, c. 1, sy. 2 (2006), s. 4.

11 Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1999), s. 159-235. Bibliyografya bu çalışmanın 230-235'inci sayfalarında yer almaktadır. [Editörün notu: Aydar'ın, *TALİD*'in elinizdeki sayısında 2013'e kadar Cumhuriyet döneminde Türkçeye çevrilen tefsirlere dair bir yazısı da bulunmaktadır].

Sonuç olarak, ülkemizde mealler bibliyografyasıyla ilgili ciddi çalışmalar bulunmasına rağmen, şahsi tespitlerimize göre, özellikle 2000 yılından sonra ilk kez neşredilen Türkçe meal sayısının 50'den fazla olduğunu göz önüne aldığımızda bu bibliyografyaların güncelliğini kaybettiği açıktır. Ayrıca bazı meal çalışmalarının hiçbir resmi başvuru yapılmaksızın basıldığına da şahit olmaktayız. Bu durumdaki çalışmaların da bibliyografyalara veya kütüphane kayıtlarına tesadüfen girmekte olduğu dikkate alındığında kapsayıcılık açısından da bir eksiklik daima söz konusu olmaktadır. Bu nedenle meallere dair yapılan ciddi bibliyografyaları da göz önünde bulundurmak suretiyle geçmişe dair envanteri net olarak ortaya koymak gerekir. Neşredilecek çalışmalar için de Kültür Bakanlığı ISBN Türkiye Ajansı¹² vasıtasıyla yayınlanacak eserlerin türleri arasına Kur'an meallerine dair bir kategori eklenerek yayın için müracaat edilen eserlerin katalog taramasına açılması gerekir. Böylece daha güncel bibliyografyaya ulaşmak nispeten kolaylaşacaktır.

- Müjgân Cunbur, "Türkçe Kur'ân Tefsir ve Çevirileri Bibliyografyası", *Yeni Yayınlar*, IV/4 (1959), s. 111-124.
- Müjgân Cunbur, "Kur'ân-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961-1962, s. 123-141.
- Muhammed Hamidullah, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleeri", *Türkiyat Mecmuası*, cilt c.14 (1965), s. 65-80. Bu bibliyografya daha sonra *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (çev. Salih Tuğ, İstanbul: İFAV, 1992), s. 107-121'de tekrar neşredilmiştir.
- Muhammed Hamidullah – Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, İstanbul 1966. Bu bibliyografyanın genişletilmiş haline daha sonra *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (çev. Salih Tuğ, İstanbul: İFAV, 1992) ve *Kur'an-ı Kerim Meali* (çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000) eserlerinin içinde bir bölüm olarak yer verilmiştir.
- Muhammed Hamidullah, "Kur'an-ı Kerim'in Afrika Dillerindeki Tercümeleeri", çev. H. R., *İslam Düşüncesi*, c. 2, sy. 8 (1969), s. 487-493.
- Konopacki, M. Maciej, "Polonya'da Kur'an-ı Kerim Tercüme Tarihi Bibliyografya İle Birlikte", çev. İhsan Süreyya Sırma, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 3, f. 1-2 (1979), s. 411-417.
- Ahmet Topaloğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleeri ve Cevâhirü'l-Asdâf", *Türk Dili Araştırmaları*, sy. 27 (1983), s. 58-66.

12 Mevcut sistemde ISBN düzenlemeleri, kitapların endüstriyel olarak imalatı ve ticari olarak satılacakları düşüncesine göre yapılmıştır. Bu nedenle yayıncı ve onun yayınladığı eserlere dair bir kimlik numarası sunmaktadır. Bu da eserin değil, baskının kimlik numarasını ifade eder. Ancak bu haliyle bile ISBN'nin mecburi hale getirilmesi ve katalog taramasına açılması araştırmacılar açısından daha sağlam bir envanter hazırlanmasına imkan tanıyacaktır.

- İsmet Binark, Halit Eren, *World Bibliography of Translations of The Meanings of The Holy Qur'an: Printed Translations 1515-1980*, İstanbul: IRCICA, 1986.
- M. Nejat Sefercioğlu, *World Bibliography of Translations of The Holy Qur'an*, İstanbul: IRCICA, 2000.
- Sadrettin Gümüç, "Tarîhu Tetavvuri Tercemeti Me'âni'l-Ḳur'âni'l-Kerîm ile'l-Lugati't-Turkiyye", *Tercemetü Me'âni'l-Ḳur'âni'l-Kerîm Takvîmun li'l-Mâdi ve Taḥtîṭun li'l-Müstakbel*, 10-12 Safer 1423 / 23-25 Nisan 2002, Medine: Mücemmau'l-Felik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi'ş-Şerîf.
- Ahmad Khan, *World Bibliography of Translations of the Holy Qur'an in Manuscript Form-II*, İstanbul: IRCICA, 2009.

2. Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyaları

İslam dünyasında bir yandan tefsirlerin mukaddimelerinde, öte yandan Kur'an ilimlerinin belirli konularına dair eserlerde ya kullanılan kaynakların zikri babında veya alanla ilgili yazılan eserlerin zikri ve kısa değerlendirmesi mahiyetinde kısa bibliyografyalar oluşturulmuştur. Ancak Ali Şevvâh İshak'ın, Kur'an ilimlerine dair eserlerin konularına göre tasnif edildiği *Mu'cemü musannefâti'l-Ḳur'âni'l-kerîm*'i (I-IV, Riyad 1403/1983) dışında sade bibliyografya veren eser yoktur. Yazılan eserler bibliyografya sınırlarını aşarak eserleri kısa veya uzunca tanıtan türde yazılmıştır.

Miftâhu's-sa'âde ve *Keşfü'z-zunûn* gibi Osmanlı âlimlerince yazılan ilimler tarihine ait çalışmalarda tefsire dair eserler ilgili oldukları bilim dalının literatürü arasında zikredilmiştir. Yine bu mahiyette Bursalı'nın *Delilü't-tefâsîr* adlı risalesinde tefsire dair bibliyografya verilmektedir. Sonraki dönemlerde ise az sayıda bibliyografik çalışma yapılmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu tür çalışmaların az olmasının sebebi, künyeleri vermekle yetinmeyip eserleri kısa veya ayrıntılı olarak tanıtan katalog mahiyetinde çalışmaların yapılmış olması; ayrıca tabakâtü'l-müfessirîn veya tefsir tarihi tarzındaki eserler içerisinde de ilgili türdeki tefsirlerin ele alınıp değerlendirilmiş olması ayrı bir bibliyografyaya ihtiyaç hissettirmemiştir.

Son zamanlarda konuyla ilgili eserleri sıralamaktan ziyade okunması önerilen eserler listesi mahiyetinde yapılan kısa bibliyografya çalışmalarına internet üzerinden ulaşılabilmektedir. Ancak bunlar içerisinde Türkçe çalışmaların geniş bir listesini sunması bakımından "Tefsir Konusunda Yararlanılabilecek Kaynaklar" başlığıyla sunulan liste dikkat çekmektedir.¹³

13 Çalışmanın kim tarafından hazırlandığı ve ilk olarak nerede neşredildiği konusunda bir bilgiye ulaşamadık. Listeye ulaştığımız internet adresi şudur:

<http://www.mumsema.com/kuran-tefsiri/78098-tefsir-konusunda-yararlanilabilecek-kaynaklar.html> (15.8.2014)

- Ali Suavi, “Tefsir, Fıkıh, Târih, Tıb ve Edebiyye Müellefâtı”, Paris / Trouville, *Ulûm Gazetesi*, sy. 8 (1286 [1869]), sayfa: 444-452. Çalışmada 9 adet tefsir kitabının ismi liste olarak verilmiştir.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Delilü't-tefâsîr*, İstanbul 1924. Risalenin 39-58 sayfaları arasında tefsir eserleri, müfessirlerin mesleklerine göre gruplandırılmak suretiyle listelenmiştir.
- Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974. Eserin sonunda geniş bir bibliyografya verilmiştir.
- Muhsin Demirci, “Esbâbu'n-Nüzul ve Esbâbu'n-Nüzul'e Dair Müstakil Eserler”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1984, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nedim Yılmaz, “İ'câzü'l-Kur'ân ve Bu Konuda Yazılan Eserler”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1984, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eser kitap olarak da basılmıştır (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1984). Eserde i'câzü'l-Kur'an konusunda bilgiler verildikten sonra 15 tane eserin tanıtımı yapılmıştır.
- Durmuş Ali Kayapınar, “Me'âni'l-Kur'ân Literatürü”, *Selçuk Ü İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5 (1994), s. 119-152. Kronolojik olarak, me'âni'l-Kur'ân yazarların biyografileri verilmiş ve eserleri tanıtılmıştır.
- Murat Sülün – Ömer Çelik, *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası*, İstanbul: İFAV, 1999: Çalışmada makaleler özet halde tanıtılmaktadır.
- Muhammet Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divân İlmî Araştırmalar*, sy. 6 (1999), s. 249-303.
- İshak Doğan, “Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları”, *Makâlât*, sy. 1 (1999), s. 95-137: Çalışmada eserlerin kısa tanıtımı da yapılmıştır. Bu çalışma, “Kur'an Çalışmaları” başlığı altında bir bölüm olarak yazarın *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011) isimli eserinde de yer almaktadır (s. 231-282).
- Halil Uysal, “Cumhuriyet Dönemi Kur'an Araştırmaları”, *Makâlât*, sy. 1 (1999), s. 139-263.
- Murat Kaya, “Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Murat Kaya, “Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Çalışmaları”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, İstanbul: İSAV, 2012, s. 301-338.

- Murat Kaya, "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Araşan Sosyal Bilimler Entitüsü İlmî Dergisi*, sy. 15-16 (2013), s. 65-97: Bir önceki çalışmanın, yeni tespit edilen bilgiler eklenmek suretiyle gözden geçirilmiş halidir.
- Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Mart cilt: 3, sy. 1 (2014), s. 183-220. Üzerine haşiye yazılmış 18 tefsir kitabına göre gruplandırılmış zengin bir haşiye bibliyografyasıdır.

3. Tefsir Tezleri Bibliyografyaları

Osmanlı döneminde müderrislik adaylarından imtihan olarak muayyen bir konuda risale yazması istenirdi. Basit de olsa bizdeki tez çalışmalarını bu risalelere indirgemek mümkündür. Fakat dinî ilimler alanında akademik mahiyetteki tez çalışmaları Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949'da kurulmasından sonraya rastlar. Ancak tefsir alanındaki ilk doktora çalışması 1960'ta yapılmıştır.¹⁴ 5 yıllık ilahiyat fakültesi mezunlarının yüksek lisans çalışmasından muaf olmaları sebebiyle, 80'li yıllara kadar doktora çalışmalarının adedi, yüksek lisans çalışmalarından fazladır. 80'li yıllardan sonra tez çalışmalarının sayısı artış göstermiştir. O tarihlerden günümüze, gerek yüksek lisans ve doktora yapan öğrenci sayısının, gerekse ilahiyat fakültesi sayısının artması tez çalışması olarak kemiyet bakımından büyük bir birikim ortaya çıkarmıştır.¹⁵ Bugüne kadar yapılmış olan yüksek lisans çalışmalarının sayısı 765'i, doktora çalışmalarının sayısı da 340'ı aşmış durumdadır. *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010)*'na göre Tefsir anabilim dalında 7 doçentlik, 359 doktora, 1047 yüksek lisans tezi olmak üzere 1413 tez yapılmıştır.¹⁶

Tefsir ile ilgili tezlerin topluca listesini ilk olarak veren İsmail Akyol olmuştur. Eser, 9 ilahiyat fakültesinde yapılmış olan lisans, yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezlerinin bibliyografik künyelerini vermektedir. Künyeler konularına göre tasnif edilmiş, her konu kendi içinde yazar soyadına göre

14 İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, danışman: Prof. Dr. Muhammed Tayyib Okiç, Ankara 1960.

15 YÖK'ün tez istatistiklerinde "din" kategorisindeki doktora tezlerinin adedi 1745, yüksek lisans tezlerinin adedi 6955 olmak üzere toplamda 8700 adettir (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTez-Merkezi/Istatistik/Bilgiler?islem=3> [19.05.2014])

16 Tefsir alanında yapılan tezler hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Esra Gözeler, "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi (İlahiyat Özel Sayısı)*, c. 2, sy. 1 (2009), s. 91-103; Ömer Kara, "Türkiye Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci -Tarihsel Dönemler, Akademik Konu Kategorilerinin Analizi ve Problemlerimiz-", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010, s. 607-636; Faruk Tuncer, "Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26 (2012), s. 149-177.

sıralanmıştır. Eserin sonuna ayrıntılı fihristler eklenerek eserden istifade imkânları artırılmıştır. Bir lisans tezi olmasına rağmen bu tez titiz bir araştırmanın ürünüdür.

Daha sonra Süleyman Mollaibrahimoğlu, uzun bir aradan sonra da Ömer Kara tarafından tefsir tezleriyle ilgili bibliyografya çalışması yapılmıştır. Ömer Kara'nın çalışması bu listeyi akademisyenlerin kendi verdikleri bilgilerden hareketle derlemiş olması hasebiyle önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada doçentlik, doktora ve yüksek lisans tezlerinin künyeleri, bu üç başlık altında ayrı ayrı, yazar soyadlarına göre sıralanmıştır.

Bunların dışında ilahiyat alanıyla ilgili genel mahiyette yapılmış olan bibliyografyaların içerisinde de tefsir tezleri yer almıştır.¹⁷ Ancak gün geçtikçe yapılan tez sayısı arttığından bu konudaki her yayın geçmişe dönük bir envanter dökümü niteliğinde kalmaktadır. Bu nedenle tezlerin güncel listeleri ancak Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) tez veritabanından takip edilebilmektedir. Ulusal Tez Arşivi, ülkemizde yapılan bütün yüksek lisans, doktora, sanatta yeterlik ve tıpta uzmanlık tezlerinin toplandığı, yüzbinlerce araştırmacının yararlandığı ve milyonlarca kullanıcının ziyaret ettiği bir veri tabanıdır. Türkiye'de yapılan bütün tezlerin bibliyografik künyeleri yanında bunlardan 15,000'i aşkın tezi tam metin halinde sunulmaktadır. Pek çok arama kriteri kullanılarak aranan tezlerin künyesine kolayca ulaşılmaktadır. Veritabanının güncel versiyonunda tez sahipleri kendi tezleriyle ilgili bilgileri kendileri girdiğinden daha güvenilir ve tutarlı verilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Ne var ki veritabanının geçmiş tezlerle ilgili bilgileri hem tam değildir, hem de tahkike muhtaçtır.

Ayrıca TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) devam eden tezlerle ilgili veritabanı da bu alanda çok önemli bir başvuru kaynağıdır. Ancak bu veriler ilgili akademisyenlerden resmi yazışmalar yoluyla bilgi toplamaya dayalı olduğundan güncel olduklarını söylemek mümkün değildir. Yine de önemli bir boşluğu doldurduğu açıktır. Bu konuda YÖK tarafından adım atılarak, tez tesliminde mecbur tutulan "YÖK Tez Merkezi Tez Veri Giriş Formu"nun birimlere tez önerisi sunulma aşamasında doldurulması istenebilir. Bu şekilde derlenen veriler YÖK Tez Merkezi'nde devam eden tezler için ayrı bir arama seçeneği sunularak araştırmacıların istifadesine açılabilir. Standart bir formatta hazırlanacak böyle bir veri tabanından diğer kurumlar da online olarak rahatlıkla istifade edebilirler.

- İsmail Akyol, "Türkiye İlahiyat Fakülteleri Tefsir Anabilim Dalı Tez Bibliyografyası: 1953-1991", Lisans Tezi, Ankara, 1992, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

17 İsmail Erünsal, Fatih Çardaklı, Mustafa Birol Ülker, *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012 (eser 2008 yılında iki cilt halinde basılmıştır).

- Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Kur'an İlimleri Sahasında Neşredilen Eserler (1923-1992) ve Yapılan Tezler*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 1993.
- Şahin Güven, "Suudi Arabistan Üniversitelerinde Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 15 (2003), s. 207-223.
- Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi (Şahıslar Tezler Kitaplar Makaleler Tebliğler)*, Bursa: Kurav Yayınları, 2007, s. 459-502.
- Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>).
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu Veri Tabanı, (<http://ktp.isam.org.tr/tezilh/findrecords.php>).

4. Kıraat Bibliyografyaları

Kur'an ilimlerinin önemli bir alanını oluşturan kıraat ilminin daha ziyade uygulama yönü ağır basmasına rağmen, kıraat ilmi hakkında çok geniş bir literatür oluşmuştur. Ancak kıraat ilmine dair bibliyografyaların hiçbir tanesi bu ilmin hak ettiği derinliğe henüz ulaşmamıştır.

Gerek bibliyografik anlamda, gerekse eserlerin tahlili bağlamında kıraat ilmiyle ilgili ilk çalışmaları listeleyen Durmuş Sert, eserini hicri 8'inci asra kadar sınırlandırmıştır. Sonraki 6 asırlık dönemde de bir hayli zengin literatür bulunmaktadır.

M. Kemal Atik de çalışmasında, tefsir ve kıraat alanlarında çoğu neşredilmemiş yazma eserlere işaret etmek istemiştir. Verilen kısaltmalardan ve gösterilen kaynaklardan hareketle, müellifin daha ziyade Brockelmann'ın GAL ile Fuad Sezgin'in GAS adlı eserlerinde verilen yazmalara işaret ettiği anlaşılmaktadır. Çalışmada kronolojik olarak sıralanmış 85 müfessirin tefsirle ilgili, 171 kıraat âliminin de kıraat ile ilgili çalışmalarına ait yazmalara işaret edilmiştir.

Abdurrahman Çetin'in hazırladığı bibliyografya, kıraat ve tecvid alanındaki önemli eserlerin kronolojik seyrine ışık tutmayı hedeflediğinden kapsamlı bir çalışma olarak düşünülmemiştir.

Murat Sülün ile Muhammet Abay tarafından hazırlanan bibliyografya çalışması da kıraat alanındaki literatürün zenginliğini ve çeşitliliğini göstermek maksadına matuftur. Bibliyografyada 1530'u müellifi tespit edilen (930 kişi), 192'si de müellifi tespit edilemeyen 1722 çalışmanın künyesi zikredilmiştir.¹⁸ Türkçedeki en kapsamlı kıraat bibliyografyası olmasına rağmen bu çalışmada da eserlerle ilgili bilgiler hem yetersizdir, hem de tahkike muhtaçtır.

¹⁸ Teknik bir hata neticesinde basılı metinde, 10 sayfa tutan makaleler bibliyografyasının sadece 1 sayfalık miktarı ile yazarı tespit edilemeyen makaleler kısmı yer almıştır.

Sonuç olarak kıraat ilimlerine dair kapsamlı bir bibliyografya ihtiyacı henüz giderilememiştir. Bu alanın hem kronolojisini, hem de çeşitliliğini sağlam bir şekilde ortaya koyacak, zengin fihrist imkânlarıyla aranan bilgiye rahatlıkla ulaşmayı sağlayacak bir bibliyografya çalışmasına ihtiyaç olduğu açıktır.

- Durmuş Sert, “İlm-i Kıraat Kitabiyatı: Başlangıçtan Hicri VII. Asrın Başına Kadar”, Öğretim Üyeliği Tezi, Erzurum, 1972, Atatürk Üniversitesi.
- M. Kemâl Atik, “Tefsir ve Kırâat İlimine Dair Yazma Eserler Bibliyografyası”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1983), s. 313-350.
- Abdurrahman Çetin, “Kıraat ve Tecvid İlimleri Bibliyografyası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: II, sy. 2 (1987), s. 309-318.
- Ali İpek, Güler Alioğlu, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Tecvid ve Usul-i Fıkh Eserleri*, Erzurum 1987.
- Murat Sülün, Muhammet Abay, “Kıraat Bibliyografyası”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları IV: Kıraat İlmi ve Problemleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002, s. 477-540.

B. Kataloglar

Kataloglar, bibliyografyalara benzeyen çalışmalardır. Ancak kataloglarda listelenen eserlerin nerede bulduklarına da işaret edilir. Bu nedenle kataloglar, muayyen konudaki eserlerin nerede bulduklarını; muayyen konumdaki muayyen türdeki veya konudaki eserlerin listesini verebilir. Yine katalogların hazırlanış şekline göre sadece eser adı ve yer bilgisiyle sınırlı kalınmayıp kataloglarda eserleri tanıttıcı bilgiler de yer alabilir. Ekseriyetle de kataloglar bu şekilde hazırlanmak suretiyle okuyucuya daha fazla hizmet edecek şekilde tasarlanmıştır.

Âlimlerin yazdıkları yüzlerce kitap, kütüphane depolarında kendilerine ilgi duyacak araştırmacıları beklemektedir. Ne var ki depoda saklı bir hazinenin bulunduğunu araştırmacı nereden bilecek? İşte kataloglar bu safhada büyük bir fonksiyon icra etmektedirler. Bu nedenle yazma eserlerle ilgili kataloglar büyük bir yekûn tutmaktadırlar.

Matbu eserlere gelince, hemen her kütüphanenin online katalog tarama imkanı bulunduğu gibi, bu katalogları bir araya getiren Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT) projesi¹⁹ de son derece faydalı bir hizmettir. Basit veya ayrıntılı tarama imkânı sunmak suretiyle üye kütüphanelerin kataloglarını bütün halinde tarayarak aranan kitabın hangi kütüphanelerde bulduklarını ve bibliyografik künyelerini vermektedir. Toplu Katalogun en zayıf tarafı, çok

19 TÜBİTAK'ın bir alt birimi olan ULAKBİM tarafından hizmete sunulan Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT), <http://www.toplukatalog.gov.tr/> adresi üzerinden hizmet sunmaktadır.

farklı kurumlar ve kişiler tarafından girilen kataloglardan oluşması sebebiyle aynı kitabın farklı şekillerde kataloglara kaydedilmiş olması nedeniyle farklı esermiş gibi görüntülenmesidir. Bunların tevhit edilmesi ise uzun zaman ve emek isteyen bir iştir.

Yazma eserlerle ilgili olarak Kültür Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından hizmete sunulan Türkiye Yazmaları web sitesi²⁰ de benzer imkânlar çerçevesinde Türkiye'deki bütün yazma eserlerin buldukları kütüphaneleri ve eserin görüntüsünü vermektedir.²¹ Ancak bu katalogun en zayıf taraflarından bir tanesi de yazımlardaki imla hatalarıdır. Bu da arama sonuçlarının güvenilirliğini iyice zayıflatmaktadır. Benzer yazılışları da aramaya dâhil eden bir arama motoru geliştirilerek bu problem rahatlıkla çözülebilir. Öte yandan eserlerin konu tasnifi yapılmamış olması da bu özelliğe göre aramaya imkân vermemektedir. Bir başka problem de eser isimlerinin orijinal lisanında yazılmamış olmasıdır.

Bunların yanında İSAM'ın kütüphane katalogu da İslam araştırmaları için son derece yararlı ve zengin bir başvuru kaynağıdır.²² Veri girişleri son derece titiz ve kapsamlı, eserlerin ilgili oldukları ilim dallarıyla ilgili konu tasnifleri son derece tutarlı ve İslam araştırmaları açısından oldukça yönlendiricidir.

Bu vesileyle online kataloglarla ilgili genel bir problemi de belirtmek gerekiyor. Bu tür kataloglarda eserlerin birbirleriyle ilişkileri anahtar kelimeler üzerinden otomatik olarak arama motoru tarafından yapılmaktadır. Bu da çoğu zaman tutarlı bir sonuç ortaya koymamakta veya anahtar kelimenin başka bir maksat için kullanılmış olması durumunda ilgisiz bir başlığı da ilgili gibi gösterebilmektedir. Şayet kataloglama esnasında bunların birbirleriyle bağlantıları bizzat veri girişi yapılarak girilirse bu katalogların faydası çok daha fazla olacaktır. Mesela bir eserin diğer baskıları, şerhleri, haşiyeleri, muhtasarları, tercümeleleri vs. gibi doğrudan ilgili oldukları diğer eserler anında listelenebilir. Bu da araştırmacılar için muazzam bir kolaylıktır.

Yine bu tür kataloglar arşivcilik gözüyle oluşturulduğundan ve her bir envanter ayrı ayrı kaydedildiğinden birden çok cildi olan eserler kataloglarda defalarca tekrar etmektedir. Bu da aslında araştırmacıya zaman kaybettiren ciddi bir problemdir. Mevcut kataloglama programları içerisinde bu çok kolay çözülebilecek bir problemdir. Nitekim dergi adlarını listeleyen kataloglarda

20 Türkiye Yazmaları web sitesi <https://www.yazmalar.gov.tr/> adresi üzerinden hizmet vermektedir.

21 Bu satırların yazıldığı tarihte katalogda yer alan eser sayısı 208,562 olup bunlardan 80,579 tanesinin tam eser görüntüsü vardır (27.05.2014).

22 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi katalogu <http://ktp.isam.org.tr/> adresinden hizmet sunmaktadır. Aynı adreste yer alan diğer kataloglar ve veritabanları da araştırmacılar açısından zengin birer kaynaktır.

bu problem bulunmamakta, dergi adının altında o dergiye ait sayılar ayrıca listelenmektedir.

1. Mushaflara Dair Kataloglar

Hat sanatının Osmanlı hattatları eliyle zirveye çıkmış olduğu herkesin malumudur. Bu nedenle Kur'an'la ilgili şu meşhur söz dahi yaygınlık kazanmıştır: "Kur'an Mekke'de nazil oldu, Kahire'de okundu, İstanbul'da yazıldı." Elbette bu ifade "hasr" ifade etmez, ancak İstanbul'un bu hususta çok önemli payı olduğunun da itirafıdır. Nitekim Kur'an'ın yazılı formunu ifade eden mushaf, bugünkü sayfa düzenini, süsleme ile yazı arasındaki dengesini, yazmada kullanılan hat çeşidini Osmanlı hattatları ile kazanmıştır. Kütüphanelerimiz gerek adet olarak, gerekse hat ve tezhip açısından çok zengin mushaf koleksiyonlarına sahiptir. Mushaf katalogları bu mushaflara ulaşmanın birinci ayağını oluşturmaktadır.

Mushaflarla ilgili ilk kataloglar, daha genel kütüphane kataloglarının parçası olarak yazılan çalışmalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Nitekim Fehmi Ethem Karatay'ın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan eserlerle ilgili kataloglarının ilk ciltleri Kur'anlar, Kur'an ilimleri ve tefsir çalışmalarına tahsis edilmiştir. Ancak mushaflarla ilgili en ilgi çekici çalışmalardan bir tanesi Martin Lings'in *Splendours of The Qur'an* isimli çalışmasının Türkçe tercümesidir. Çalışma, tarih boyunca mushaf yazımında kullanılan kufi, nesih, muhakkak, reyhanî ve mağribî hatlarının tarihî seyrini ve bu yazıların gelişmesinin arkasında yatan saikleri ortaya koymaktadır. Öte yandan mushaf tezyinatındaki estetik unsurların felsefesi üzerinde durmakta ve bunları seçilmiş örnekler üzerinden göstermektedir. Eser, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer alan mushaflardan örnekleri tarihî olarak tasnif etmiş olması hasebiyle mushaf tarihi açısından zengin bir kaynak niteliğindedir.

Bu alanda çok önemli bir diğer çalışma da, Uğur Derman tarafından hazırlanan, Osmanlı hattatlarına ait mushaflara dair katalogdur. Katalog, Şeyh Hamdullah ile başlayıp Hazan Rıza ile son bulan mushaf yazmış hattatlar silsilesine ait ve Osmanlı hat sanatının mushaf yazmadaki geleneklerini bütün yönleriyle ortaya koyar nitelikteki 99 adet mushafı tanıtmaktadır. Osmanlı döneminde istikrar bulmuş olan mushaf hattatlığına ve mushaf tarihinin bu dönemine ışık tutması bakımından önemli bir çalışmadır. Aynı çalışmanın İngilizce olarak da neşredilmiş olması kataloga uluslararası bir nitelik kazandırmıştır.

2010 yılının Kur'an'ın nüzulünün 1400'üncü yılı olması münasebetiyle bu yıl içerisinde neşredilen bir diğer katalog da *1400. Yılında Kur'an-ı Kerim* ismini taşımaktadır. Eser bu isimle basılmış olsa da iç kapakta verilen *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu* isminden de anlaşıldığı

üzere, bu kütüphanede yer alan zengin mushaf koleksiyonuna dair kronolojik olarak tasnif edilmiş bir katalogdur. Eserde yer alan fotoğraflar, bir yandan kütüphanedeki mushaf koleksiyonunun kıymetini ortaya koyarken öte yandan mushaf tarihine de ışık tutmaktadır. Eserde yer alan görsellerin bir kısmı ilk kez neşredilmiş olmaları hasebiyle mushaf tarihi açısından son derece önemlidir.

- Fehmi Ethem Karatay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu: Kur'anlar ve Kur'ani İlimler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951, 1. cilt.
- Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu: 1-2171: Kur'an, Kur'an ilimleri, Tefsirler*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962, 1. cilt.
- Zübeyde Cihan Özsayiner, *Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesinde Bulunan Tezhipli Kur'an-ı Kerimler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1999.
- M. Uğur Derman, *Doksandokuz İstanbul Mushaftı*; editörler: Ömer Faruk Şerifoğlu, M. Selim Derman, İstanbul: Türk Petrol Vakfı, 2010.
- M. Uğur Derman, *Ninety-Nine Qur'an Manuscripts From Istanbul*; translation Irvin Cemil Shick, editors: Ömer Faruk Şerifoğlu, M. Selim Derman, İstanbul: Türk Petrol Vakfı, 2010 (Yukarıdaki eserin İngilizce edisyonudur).
- *1400. Yılında Kur'an-ı Kerim*, küratör: Ali Serkander Demirkol, Sevgi Kutluay; editör: Müjde Unustası, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010.
- Martin Lings, *Kur'an Hat ve Tezhibinden Parıltılar*, çeviren Turan Koç, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2012.

2. Tefsir Eserlerine Dair Kataloglar

Bu başlık altında zikredilecek olan çalışmaların büyük kısmı katalog olarak anılmasalar da, belirli bir alana ait eserleri topluca tanıtılmaları bakımından kataloglara benzer nitelik arz etmeleri sebebiyle onlara burada yer verilmiştir. Kataloglar eserleri daha ziyade fiziksel yönleriyle ele alırken burada zikredilen çalışmalardan bir kısmı, fiziksel özelliklerden ziyade eserin muhtevası üzerinde durmuştur. Bu yönüyle katalog olarak anılmaları doğru da değildir. Ancak bazı eserlerde her iki yön birbiriyle iç içe girdiğinden tamamı tek başlık altında toplanmıştır.

Tefsir eserleriyle ilgili katalogların neredeyse tamamı tefsir yazmalarına aittir. Türkçe'deki yazma eser kataloglarının yetersiz oluşu nedeniyle akademisyenler kütüphanelerde âtil duran hazinelerden yeterince haberdar olamamıştır. Bu eksikliği bir nebze ortadan kaldırmak için her ilim dalı kendisini ilgilendiren alanlardaki yazma eserlere dair kataloglara yer vermiştir. Bu tarz katalog çalışmalarını önemli kılan husus, kütüphane kataloglarında veya fişle-

rinde yazılı olan kayıtların yetersiz ve hatalı olma oranlarının yüksek olmasıdır. Bazen ilgisiz bir eserin ilgili gibi gösterilmesi, müellifinin hatalı tespit edilmesi, eserin konusunun yanlış kaydedilmesi gibi hususlar araştırmacılara zaman ve emek kaybettirirken kataloglar bunu bir miktar telafi etmektedir. Ritter'in Ayasofya kütüphanesindeki tefsirle ilgili eserlere ait kataloguyla başlayan bu eğilim maalesef ardından çok az sayıda çalışma ile desteklenmiştir. Özellikle Mollaibrahimoğlu'nun bu konudaki çalışmaları önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ancak günümüzde yazmalarla ilgili yeni imkanların ortaya çıkması, Türkiye'deki bütün yazmaların online kataloglarının hizmete sunulması, yine dünyadaki pek çok yazmanın internet üzerinden erişilebilir hale gelmesi gibi hususlar bu tarz çalışmalara olan ihtiyacı azaltmıştır.

- Hellmut Ritter, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlimine Ait Yazmalar", *Türkiyat Mecmuası*, sayı: 7-8 (1945), s. 1-93.
- Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu: 1-2171: Kur'an, Kur'an ilimleri, Tefsirler*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962. 1. c. (620 s.)
- İsmail Soylu, "İ'râbu'l-Kur'ân ve Müelliflerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarının Tanıtımı ve Tavsifi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1984, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ziya Demir, "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- M. Halil Çiçek, *Yirminci Asır Kur'ân İlimleri Çalışmaları*, Van, 1995.
- Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler (Metod ve Kaynaklar)*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 2002, 576 s.
- Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2007. 765 s.
- Muhammed İsa Yüksek, "İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Arapça ve Osmanlıca Kıraât Yazmaları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

C. Biyografik Eserler

Yaşadığımız coğrafyanın ulemasını tanıtan biyografi yazma geleneği ilk olarak Osmanlı tarihine dair eserlerin içerisinde yer alan ulema biyografileri ile başlamış, Taşköprizade'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye*'si ile müstakil eser telifine dönüşmüş, *eş-Şekâik*'a yazılan zeyiller ile zenginleştirilmiştir. Ancak müfessir biyografilerine dair Osmanlı döneminde yazılıp da bugüne ulaşan en eski çalışma Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn*'idir. Bu küçük risalede müellif, kronolojik bir sıra takip etmiş ve 1070 (1660) yılına kadarki 640'tan

fazla müfessiri tanıtan çok kısa bilgiler vermiştir. Giridi Sırrî Paşa da derlediği küçük risalesinde 10 sahabî, 20 tâbiî, 10 sahabe ve tabiîn akvalını cemedeler, 8 hicri üçüncü asır müfessiri, 6 hicri dördüncü asır müfessiri olmak üzere beş tabaka halinde 54 müfessirin biyografisini çok kısa şekilde vermiştir.

Bu alanın şaheseri ise Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*'idir. Ele aldığı şahsı bir müfessir olarak tafsilatlı şekilde değerlendirmesi, tefsir eserleri hakkında yine tafsilatlı bilgi vermesi açısından kendinden önceki bütün eserlerden çok bariz şekilde ayrılmaktadır. Bu yönleriyle alanındaki en faydalı çalışmalardandır. Eseri önemli kılan bir başka husus da Osmanlı döneminde yetişen müfessirlere genişçe yer vermesidir.²³

Bir başka eserin içinde yer alması sebebiyle gözlerden uzak kalmış bir çalışma olarak Ali Turgut'un "Başlangıçtan Günümüze Ünlü Müfessirler ve Tefsirleri" isimli çalışması²⁴ 112 müfessirin biyografisini ansiklopedik bir tarzda vermektedir. Müellif bunların arasına Türk veya Türk asıllı müfessirleri de aldığı hassaten beyan etmektedir.

Bilmen'den sonra bu alanda yapılan çalışmalar daha ziyade Osmanlı müfessirlerinin biyografilerine hasredilmiştir. Nitekim Muhammet Abay tarafından ilk olarak Osmanlı müfessirleri bir bütün olarak ortaya konmaya çalışılmış ve tefsirle ilgili eseri olan 270'ten fazla müfessirin kısa biyografisi ve tefsire dair eserleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı yıllarda Ziya Demir, 16'ncı asrın sonuna kadar 80'in üzerinde Osmanlı müfessiri hakkında daha derinlemesine bir araştırma yaparak biyografilerini tespit etmiş, eserlerini genişçe tanıtmıştır. İshak Doğan ise klasik kaynaklardan derlediği malumat ile 180 civarındaki Osmanlı müfessiri hakkında alfabetik olarak tertip edilmiş mini bir ansiklopedi çalışması ortaya koymuştur.

Cumhuriyet dönemi tefsircilerini bir araya getirmesi açısından Yakup Çiçek ve Bünyamin Açıkalin'ın ilk olarak neşrettikleri, daha sonra Ömer Kara'nın biyografileri güncelleyerek ve zenginleştirerek neşrettiği Tefsircilerle ilgili iki biyografi çalışması dikkati çekmektedir. Her iki çalışma da Türkiye'nin tefsir akademiasının fotoğrafını ortaya koymaktadır. Ancak bu tür çalışmaların en önemli eksikliği, biyografisi verilen şahısların sadece resmi görevlerini yansıtan bir biyografi sunmalarıdır. Hâlbuki bu zevat çok daha geniş bir perspektiften tanıtılmalıdır.²⁵ Özel bir ilgi alanı olan biyografi yazıcılığı,

23 Eserle ilgili daha geniş değerlendirme için bkz. Suat Yıldırım, "Ömer Nasuhi Bilmenin Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme", *Yeni Ümit*, sayı: 50 (Ekim - Kasım - Aralık 2000).

24 Çalışma, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi: İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar* (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988) eserin ikinci cildinin sonuna ek olarak neşredilmiştir.

25 Konuyla ilgili yapılması gerekenleri dile getiren değerlendirmeler için bkz. Düccane Cündioğlu, "Alimlere nasıl hayat verilebilir?", *Yeni Şafak*, 2 Haziran 2007; a.m.f., "Kurbağa ayağını uzattığında...", *Yeni Şafak*, 3 Haziran 2007.

şahıslarla yapılan özel röportajlarla bir miktar giderilebilmekte ise de bunları bir araya toplayacak ilave başvuru çalışmalarına da ihtiyaç vardır.

Bu iki çalışma Cumhuriyet dönemi tefsir akademisyenleri hakkında önemli bir boşluğu doldurmakta olsalar da bugün gerek üniversitelerin web sitelerinde, gerekse TÜBİTAK'ın ARBİS veritabanında veya YÖK'ün Yükseköğretim Kurulu Bilgi Sisteminde (YÖKSİS) benzer bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Ancak resmi görev üstlenmemiş olan veya üniversite mensubu olmayan bir hayli müfessir veya Kur'an hakkında çalışma yapan kişi vardır. Bunların biyografilerini bir arada bulmak maalesef henüz mümkün değildir. İhsan Işık'ın *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi* (Ankara: Elvan Yayınları, 2004, 3 cilt) ile *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* (Ankara: Elvan Yayınları, 2012, 11 cilt) gibi çalışmaları, güncel bilgiler içermesi bakımından bu alanda önemli bir boşluğu doldursalar da bunlar genel bir ansiklopedi olup müfessirleri bir tefsirci bakış açısıyla ele almamaktadırlar.

İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* adlı eserinde olduğu gibi Tefsir ilminin tarihini ve ona hâkim olan temayülleri ortaya koymaya çalışan eserlerde de biyografiler bulunmakla beraber bunlar son derece mahdut ve muayyen şahıslara münhasırdır. Ayrıca müfessirlerin biyografilerine genel biyografi eserlerinde veya ansiklopedi maddelerinde de yer verilmektedir. Ancak bu alanda müfessirler hakkında kısa tanıtıcı bilgiyle yetinip biyografisine dair kaynaklara işaret eden, tefsire dair eserlerini listeleyip onları kısaca tanıtan ve daha geniş bilgi kaynaklarına işaret eden el kitabı mahiyetinde bir esere ihtiyaç bulunmaktadır.

- Ebû Saîd b. eş-Şeyh Sunullah el-Kûzehkanânî (veya el-Kûzehgarânî) (ö. 980/1572), *Tabakâtü'l-müfessirîn*.
- Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (ö. 1095/1684), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Beyazıt-Veliyyüddin Efendi, nr. 427: Eser bu tek yazma nüsha esas alınarak neşredilmiş, ancak müellifin adı Ednevî (bazen Ednerevî) şeklinde verilmiştir (thk. Süleyman b. Salih el-Hızzî, Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1997). Eser ayrıca Türkiye'de de tahkik edilerek basılmıştır: Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakatü'l-müfessirin*, thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş, [İzmir: Birleşik Matbaacılık], 2005.
- Abdullah Efendizâde (ö. 1275/1858), *Silsiletü'l-eimmeti'l-kurrâ*.
- Giridi Sırrı Paşa (ö. 1312/1895), *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1312.
- Hocaâde Ahmed Hilmi (ö. 1332/1912), *Ravzatü'l-kurrâ*.
- Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971), *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973-1974, I-II.
- Ali Turgut, "Başlangıçtan Günümüze Ünlü Müfessirler ve Tefsirleri",

Kur'ân-ı Kerim Ansiklopedisi: İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988, 2 cilt. İkinci cildin sonunda ek olarak yer almaktadır.

- Muhammet Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri", Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1992, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ziya Demir (ö. 1996), "Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar-", Doktora Tezi, İstanbul, 1994, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yakup Çiçek, Bünyamin Açıklan, *Türkiye İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Elemanları (Özgeçmişleri ve Bilimsel Çalışmaları)*, İstanbul, 2000.
- Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan XIXVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006-2007. Yukarıdaki tezin basılmış halidir.
- Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi (Şahıslar Tezler Kitaplar Makaleler Tebliğler)*, Bursa: Kurav Yayınları 2007.
- İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

D. Fihristler

İlim ehli için en önemli hususlardan birisi de aradığı bilgiye en kısa sürede kolayca ulaşabilmektir. Hadisleri cemetmekle uğraşan âlimlerin daha sonra topladıkları bu hadisleri belirli kriterlere göre tasnife tabi tutmaları aslında bu ihtiyacın bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle hadisler ilgili olabilecekleri konular, sahabi ravisi veya musannifin hocası gibi esaslara göre tasnif edilmek suretiyle çok geniş miktardaki rivayet malzemesi arasında aranan bilgiye daha kısa sürede ulaşılması hedeflenmiştir. Nitekim büyük hadis âlimi İmam Müslim'in, kendisine sorulan bir hadisi bulmak için gece geç vakitlere kadar meşgul olması ve uyumamak için fazla miktarda hurma tüketmiş olması sebebiyle hastalanarak vefat ettiğine dair rivayet²⁶ meselenin ehemmiyetini gösteren ilginç bir örnektir. Hadis gibi çok geniş bir veri alanına sahip ilim dalında aranan bilgiye ulaşma ihtiyacı ilimlerin tedvin edildiği ilk dönemlerde hissedildiği için, konuyla ilgili imkânların aranması çok öncelere rastlar. Kur'an gibi Hadis'e nispetle çok daha sınırlı bir bilgi alanında aranan bilgiye ulaşmak, özellikle de hafızlık geleneğinin yaygın olması nedeniyle çok daha kolaydır. Bu nedenle Kur'an'la ilgili olarak aranan bilgiye kolayca ulaşmayı sağlayacak çalışmaların yapılması çok daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ancak garîbu'l-Kur'ân konusunda telif edilen eserlerin bir

26 Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medineti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001, c. 15, s. 124. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut: Beytu'l-efkârî'd-devliyye, 2004, s. 1644.

parça fihrist görevi de gördükleri göz önüne alınacak olursa alfabetik garîbu'l-Kur'ân lugatlerini Kur'an fihristlerinin iptidâi şekilleri olarak kabul etmek mümkündür.

Kur'an açısından aranan bilgiye ulaşmayı kolaylaştıracak en önemli unsur, sûre ve âyet bölümlenmeleri ile menzil, cüz, hizip gibi isimlerle anılmakla birlikte öz itibarıyla hizip kavramı altında toplanan bölümlenmelerdir. Bölümlenmelerin mushaflarda ilk işaretlenme şekli, sûre aralarına boşluk bırakılması, âyet sonlarına da nokta konulması şeklindedir ki bu tarz bir yaklaşım aranan âyete ulaşmada nispî bir kolaylık sağladığından bazı fihristlerde cüz veya hizipler referans ölçüsü olarak kullanılmıştır. Zamanla mushaflara sûre isimleri yazılmaya başlanmış, beşinci âyete "hams", onuncu âyete "aşer" ifadesi veya kısaltması yazılmış veya her ikisi de ayrı ayrı süslemelerle gösterilmiştir. Âyet bulmaya yarayan ilk fihristler ekseriyetle bu yaklaşımı kendilerine referans noktası olarak almışlar ve âyetin sıra numarasının bulunmasında bu işaretlerin sırasını atlama noktası olarak kullanmışlardır.

Âyetlerin sıra numaralarının rakamla gösterilmesi ise görebildiğimiz kadarıyla ilk olarak 1694 tarihinde Hamburg'da basılan mushafta uygulanmıştır. Bu uygulama İslam dünyasında basılan mushaflara ancak 19'uncu yüzyılın sonlarında girebilmiştir. Âyet sırasının rakamla gösterilmesi, gerek Kur'an fihristlerinin hazırlanmasında, gerekse aranan âyete hızlıca ulaşılmasında büyük kolaylık sağlamıştır. Nitekim Gustav Flügel kendi hazırlayıp bastığı mushafı (Leipzig 1834) esas alan *Concordantiae Corani Arabicae* (Leipzig 1842) adlı çalışmasında sûre ve âyet numaralarını referans olarak kullanmıştır. Mushaflarda sûre numarası, ismi ve âyet sıralarının rakamla gösterilmesi yaygınlaştıktan sonra bütün fihristler referans gösterirken bu üç unsuru esas almışlardır.

Kur'an fihristleri, Kur'an'da arananın ne olduğuna ve ona nasıl ulaşılabileceğine bağlı olarak çeşitlilik arz ederler. Bu nedenle bazı fihristler hareket noktası olarak âyetlerin başlangıç ifadelerini esas alırken bazı fihristler ise ayetlerde geçen bütün kelimeleri başlangıç noktası olarak almış, ama bunların bir kısmı kelimeleri kök ve türevlerine göre gruplandırırken bir kısmı onları gruplandırma yapmaksızın Kur'an'da yer aldığı kalıpla zikrederek o ifadenin geçtiği ayetleri vermiştir. Bu fihristler âyetlerin lafzından hareketle âyete ulaşmayı sağlamaktadırlar. Bir kısım fihristler ise âyetlerde ele alınan konuları veya âyette zikredilen anahtar ifadeleri veya âyetin muhtevasından elde edilebilecek manayı esas alarak ayete ulaşmayı hedeflemiştir. Her fihristin kendi çapında faydası ve eksik yönleri bulunmaktadır.

Mevcut fihristler daha çok genel fayda ve ihtiyaç göz önüne alınarak oluşturulmuşlardır. Bunlara ilave olarak daha özel maksatlara hizmet eden

fihristler de söz konusu edilebilir. Mesela Kur'an'daki fiiller, isimler, özel isimler, edatlar, sıfatlar gibi hususlar da aslında fihriste konu olabilecek hususlardır.²⁷ İngilizce olarak hazırlanan Quranic Arabic Corpus projesinin bir parçası olan Ontology of Quranic Concepts bölümü hem ontolojik hem semantik Kur'an fihristine çok güzel bir örnektir.²⁸

Fihristler bir yönüyle aranan bilgiye ulaştırırken bir başka yönüyle de bizzat kendileri bilgi verirler ve hangi unsurun Kur'an'da ne kadar yer aldığını gösterirler.

1. Etraf Fihristleri

Bu fihristler âyetleri başlangıç ifadeleri veya âyetlerin içindeki anlamlı ifadeleri sıraya dizerler ve geçtiği sûreye işaret ederler. Bir bakıma âyetlerin elifba sırasına göre yeniden tertip edilmiş halinden ibarettirler. İlk yazılan Kur'an fihristleri bu tarzdadır. Ancak bugün için kullanılan bir yöntem değildir. Bu tarz fihristlerde âyetlerin buldukları yerler, ya sadece sûre ismi zikredilerek veya sûre başı, sûre ortası, sûre sonu denilerek, ya da cüz, hizip başı, ortası, sonu gibi ifadelerle gösterilmiştir.

Bildiğimiz kadarıyla âyetleri kolayca bulmak maksadıyla telif edilen ilk Kur'an fihristi 1045/1635 yılında vefat eden Vardarî Hâfız Mahmud Efendi'nin *Tertib-i Zibâ* adındaki eseridir. Hatta Keskiöglü bunu şöyle ifade etmektedir: "Bu işi yapmak ilk defa Vardarî Hafız Mahmud'un aklına gelmiştir diyebiliriz. *Tertib-i Zibâ* adıyla Kur'an âyetlerini sıralayıp güzel ve faydalı bir eser ortaya koymuş, bu hayırlı işin temelini atmıştır."²⁹ Müellif eserinde âyetlerde geçen ifade kalıplarını harf sırasına göre dizmiş ve hangi sûrede olduklarını belirtmiştir. Sûre isimleri remiz olarak zikredilmiş olup eserin başında bu remizlerin listesi verilmiştir.

Vardarî'nin eserinde gördüğü eksikleri gidermek üzere Nişancı Câmîi imam hatibi Hafız İbrahim Efendi *et-Teshîl ve't-tertib* namıyla hazırladığı eserde daha teknik bilgiler verme yoluna gitmiştir. Âyetlerdeki ifadelerin hangi imamlar tarafından âyet sayıldığı, mekkî veya medenî olduğu, sûrelerin sırası ve âyet sayıları gibi ilave bilgiler de sunmuştur.

- Vardarî Hafız Mahmud Efendi (1045/1635), *Tertib-i Zibâ*, İstanbul, 1248/1832, Kazan, 1310/1892; Mısır 1318/1900.
- Nişancı Mehmed Paşa Camii İmamı İbrahim b. Mustafa Efendi, *et-Teshîl*

27 Kur'an fihristleri ile ilgili daha ayrıntılı bir tasnif çalışması için bkz. Bedrettin Çiftci, *Kur'an Fihristleri Üzerine Bir İnceleme*, <http://interaktifokuma.org/bc-fhrs-icerik.html> [11.07.2014]. Ayrıca Kur'an fihristleri hakkında bkz. Ali Osman Kahveci, "Kur'an-ı Kerim Hakkında Hazırlanan İndeksler", İstanbul, 2004, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

28 Geniş bilgi ve fihrist için <http://corpus.quran.com/ontology.jsp> adresine bakınız.

29 Osman Keskiöglü, *Nüzulünden İtibaren Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1987, s. 148.

ve't-tertib: Eser, Vardârî'nin *Tertib-i Zibâ'sı* görülerek yazılmıştır. Müellife nispet edilen *Keşfü âyeti'l-Kur'an* isminde bir eser daha vardır ki *Teshil* ile aynı olabilir.

- Balizade Mehmed Şerif Efendi (1308/1891), *Miftâhu't-tefâsiri'l-cemîle'l-Kur'âniyye ve misbâhu'l-âyâti'l-celîle'l-furkâniyye*, İstanbul 1289/1872, Bombay 1299/1881.
- Ebu Rıdvân Sadık Vicdani [Kayıkçıoğlu], *Fihrist-i Kur'an-ı Kerîm*, Dersaadet: Asır Matbaası, 1330: Matbu berkenar mushaflara göre sûre ve cüz başlangıcı olan âyetlerin fihristidir.

2. Kelime Fihristleri

İlk fihristler âyetleri başlangıç ifadelerine göre (etrâf) sıraya dizerken sonraları konkordans olarak adlandırılan ve sözlüklerde olduğu gibi bütün kelimeleri ya kök harfine veya Kur'an'da geçtiği kalıba göre sıraya dizerek kelimenin geçtiği ayete referans gösteren türde çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu ikinci tür çalışmaların bazıları sadece kelimenin geçtiği âyete referans gösterirken bazıları âyetin geçtiği cümlelerin bir miktarını da zikretmiştir.

Yine bu tarz eserlerle ilgili bir problem de kapsam ile ilgilidir. Bazı müellifler âyette geçen kelimelerin hepsini kullanmak yerine nadir kullanılanları esas alırken bazı müellifler edatlar da dâhil olmak üzere bütün kelimeleri fihriste eklemiştir. Haliyle bu da sıkça tekrar eden kelimeler nedeniyle fihristin hacminin artmasına sebep olmuştur.

Bu tarz fihristler lügat kitaplarındaki tertibi benimsediklerinden lügat kitabı olarak da düzenlenmeye imkân vermektedirler. Nitekim bazı Kur'an fihristleri hem fihrist, hem de Kur'an lügati özelliğini bir arada bulundurmaktadır.

Bu tarz çalışmaların ilki Gustav Flügel'in *Nücûmu'l-Furkân* adıyla 1842'de basılan çalışması olduğu zannedilmekte ise de aşağıda temas edeceğimiz Murad Buhârî'nin eseri bundan çok önce yazılmıştır. Ancak referans gösterme tekniği bakımından *Nücûmu'l-Furkân* daha kullanışlıdır. Konkordans olarak adlandırılan bu tarz fihristler, kelimelerin tertibini sözlüklerde kullanılan sisteme göre yapmakta ve âyette geçen herhangi bir kelimedenden hareketle o âyetin bulunmasına imkân vermektedir. Başlangıçta bu tarz fihristlerin en önemli problemi, o zamanlarda basılan mushaflardaki âyet numaralandırma düzeninin henüz standart hale gelmemiş olmasıdır. Bu nedenle eserde kullanılan âyet numaraları, elde mevcut mushaftaki âyet numaralarıyla uyumlu olmamakta; bu durumda âyeti bulmak için birkaç âyet öncesine veya sonrasına bakmak da gerekmektedir.

Bu tarz fihristlerin ilk örneği Murâd Buhârî'nin (ö. 1132/1720) 1131/1719

yılı Safer ayı ortalarında tamamladığı³⁰ *Câmi'u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye* adındaki eseridir. Mahiyeti bakımından hem bir âyet bulma rehberi, hem de Arapça, Farsça ve Türkçe Kur'an sözlüğüdür. Fihrist kısmında önce her sûredeki âyetler beşerli gruplara bölünerek her grup bir veya iki harfle temsil edilmiştir. Ardından "Kitâbu'l-Elif mine't-tertib" başlığı altında Kur'an'da geçen ve kök harfi elif ile başlayan kelimelerin geçtiği sûre ve âyet ile bu âyetin bulunduğu grubu temsil eden harf verilmiştir. Kelime köklerinin sıralanmasında Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ı esas alınmıştır. Ayrıca her fiil mâzî, muzâri, emir, ism-i fâil vb. alt fasillara ayrılmıştır.

Benzer bir çalışma da Kastamonulu Yahya Hilmi Efendi'nin *Misbâhu'l-ihvân li-taharriyâti'l-Kur'ân* adındaki eseridir. 1322 (1904) yılında basılan eserde müellif, *Tertib-i Zibâ* ve benzeri eserlerden yararlanarak ve kelimeleri lügat kitaplarındaki tertibe göre sıralayarak eserini meydana getirdiğini ifade etmektedir. Kelimeleri kök harflerine göre tertip eden müellif kelimenin geçtiği sûre ve âyeti rakamlarla göstermiştir. Ayrıca müellif eserinin başında, yukarıda zikrettiğimiz âyet numaralarının mushaflarda farklı olabileceğine de dikkat çekmiştir.

Gerek âyet numaralarının matbu mushaflarla uyumlu olması ve Kur'an'da geçen bütün kelimeleri ihtiva etmesi, gerekse de tertibindeki rahat kullanım tarzı gibi etkenlerden dolayı bu tarz fihristler içerisinde en yaygın olarak kullanılanı Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm* (Kahire 1364/1945) adlı eseridir. Bu yönleri nedeniyle eser Türkiye'de de defalarca basılmış, daha sonra yapılan birkaç çalışmanın da ilham kaynağı olmuştur. Aşağıda zikri geçen iki çalışma yanında İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından aynı isimle neşredilen fihristler bu kabildendir.

Kelime indekslerinde kelimelerin kök harfleri esas alınmak suretiyle tertip edilmiş olması, kelimenin kökünü tayin etmekte zorlanan veya bilmeyen Türk okuyucusu için büyük bir problemdir. Her ne kadar bu durum, aynı kelimeden türemiş diğer kelimeleri bir arada görmeyi sağlıyor olsa da zikrettiğimiz eksikliği ortadan kaldıran bir durum değildir. Bu problemi ortadan kaldırmak üzere kelimenin Kur'an'da geçtiği kalıplar esas alınarak sıralandığı ikinci bir indeks hazırlanması ve kelimenin hangi kökten geçtiği ve fihristin hangi sayfasında yer aldığına işaret edilmesi gerekmiştir. Nitekim Çanga'nın çalışması böyle bir çalışmadır. Eser kelimelere bulunduğu karşılıklar veya kelimeler hakkında ayrıntılı analiz vermese de bu yönüyle Türk okuyucusu için oldukça kullanışlı bir çalışmadır.

Benzer tarzda bir çalışma da Şaban Kurt tarafından yapılan *Kur'ân-ı Kerîm Sözcüklerini Bulma Kılavuzu*'dur. Kur'an'da müstakil olarak yazılan ve en az iki

30 Bkz. Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredâti'l-Kur'âniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 653, vr. 378b.

harften oluşan harf, edat, kelime gibi bütün kelimeler dikkate alınıp alfabetik olarak dizilmiş, sonra o kelimeyi içeren âyetin anlamlı kısmı zikredilmiş, daha sonra da geçtiği sûre ve âyet numarası belirtilmiştir. Mesela “hasibe”, “ehasibe”, “efehasibe” şekillerinde geçen ifadeler üç farklı yerde ele alınmış ve bu kelimelerin geçtikleri âyetlere kolayca ulaşılması hedeflenmiştir. “Zi'l-kaneyn”, “Ebî leheb” gibi iki kelimedenden oluşan terkiplerin her iki kelimesi ayrı ayrı dizine eklenmiş, ancak kalıp olarak ayrıca bir dizin girdisi oluşturulmamıştır. Bu haliyle eser Muhammed Fuad Abdülbaki'nin *el-Mu'cemu'l-müfehres* adlı çalışmasından daha kullanışlı hale gelmiş bulunmaktadır. Ancak bu da doğrudan eserin hacmine yansımış ve gerçekten hacimli bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Arapça bilmeyen Türk okuyucusunun meallerde karşılaştığı bir kelimedenden hareketle âyete ulaşabilmesini sağlamak üzere yapılan fihrist çalışmaları da bulunmaktadır. Konu Fihristleri başlığında daha ayrıntılı tanıtılacak olan Sait Kılıç'ın *Kur'an'ın İçindekiler*, Recep Aykan'ın *Kur'an-ı Kerim Fihristi: Kelime ve Konularına Göre Alfabetik* ile Ertuğrul Özalp'in *Türkçe Meâller İçin Alfabetik Fihrist* adlı çalışmaları bu maksada göre tertip edilmiş eserlerdir.

- Abdülkerim el-Celvetî (1100/1688), *el-Me'âricu'l-vusûliyye ilâ âyi'l-Kur'âniyye*. Eser adından hareketle fihrist olabileceği düşünülmüştür.
- Murâd Buhârî (1132/1720), *Câmi'u'l-müfredâtil-Kur'âniyye*, Süleymaniye, Fatih, nr. 653.
- Çeteci Abdullâh Paşa (1174/1760), *Enhâru'l-cinân min menâbi'i âyâti'l-Kur'ân*, İst. Ü Merkez, AY 2076.
- Medenî Muhammed Efendi (1200/1786), *et-Teshîl ve't-tertib*, Süleymaniye, Hacı Mahmut, nr. 389.
- Köse Akif Ahmed Efendi (1267/1850), *Mir'âtü'l-Kur'ân*, Süleymaniye, Nafiz Paşa, nr. 58: Bu eser Tevfik Bey Ahmed Reşid Paşa (1315/1897), *Mir'âtü'l-Kur'ân Tercümesi*, Süleymaniye, İbrahim, nr. 132
- Kastamonulu Yahya Hilmi b. Hüseyin, *Misbâhu'l-ihvân li-taharriyâti'l-Kur'ân*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1322
- Hacı Salih Nazım b. Muhammed b. İsmail, *Delilü'l-hayran fi'l-keşfi an âyâti'l-Kur'ân*, [y.y., t.y.].
- Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*, Mısır, 1364; İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982; İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990/1411.
- İlahiyat Fakültesi Vakfı, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*, İstanbul: İFAV, 1991.
- Mahmûd Çanga, *Kur'ân Kelimelerinin Anahtarı*, İstanbul: Timaş, 1986. Eserin sonraki baskıları *Kur'ân-ı Kerîm Lügati* ismiyle yapılmıştır.

- Recep Aykan, *Kur'an-ı Kerim Fihristi: Kelime ve Konularına Göre Alfabetik*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1997.
- Şaban Kurt, *Kur'ân-ı Kerîm Sözlerini Bulma Kılavuzu -Elifbâi Dizin-*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009.
- Ertuğrul Özalp, *Türkçe Meâller İçin Alfabetik Fihrist*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.

3. Konu Fihristleri

Bilindiği üzere, Kur'an'ın kendine mahsus bir tertibi vardır ve bu tertip ne âyetlerin nüzul sırasına göredir, ne de ele aldıkları mevzulara göre. Bu nedenle okuyucu bir konuyu ilgilendiren bütün âyetleri görmek istediğinde Kur'an'ı baştan sona tetkik etmek mecburiyetindedir. Nitekim fukahanın hüküm istinbatında bulunurken Kur'an'da bir konuya dair hükmün olup olmadığını tespitinde uyguladıkları yöntem budur. Kur'an'ın konu fihristleri, Kur'an'ı baştan sona tetkik etme zahmetini ortadan kaldırarak bir konu etrafındaki âyetlere işaret etme maksadıyla yapılmış çalışmalardır.

Bu tür çalışmaların en önemli problemi, ortaya konulan konu sistematığının ve âyetlerin konuyla kurulan ilgisinin yazarın düşünce dünyasıyla yakından ilgili olması, onun bakış açısını ve bilgi birikimini yansıtmaması, bu nedenle de yazarın âyet ile konu arasında kurduğu irtibatı okuyucunun kuramamasıdır. Çünkü yazar bazen âyetin nesnel olarak ele aldığı konuların ötesine giderek, ancak bir takım varsayımlarda bulunarak âyetle irtibatı kurulabilecek hususları da âyette ele alınan konular arasına dâhil edebilmektedir. Bu nedenle bilimsel çalışmalar için konu fihristlerini yeterli görmek mümkün olmasa da genel okuyucu için son derece yararlı olduklarında şüphe yoktur.

Bildiğimiz kadarıyla ilk konu fihristi 19'uncu yüzyılda batıda ortaya çıkmış olan Jules la Beaume'in *Le Koran Analyse* (Paris, 1878) adındaki çalışmasıdır. Bu çalışma çok erken dönemde Arapçaya tercüme edilmiş ve konu fihristi çalışmalarının önünü açmıştır. Türkçeye ise ancak 1980'de tercüme edilebilmiştir.³¹ 1969'da neşredilen Türkçedeki ilk konu fihristi de bir tercüme çalışmadır. 1980'de ilk telif çalışma neşredilmiş ise de konu fihristleri en çok 1990'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ortaya konulan birkaç çalışma, konu fihristi alanındaki boşluğu dolduracak nitelikte olduklarından sonraki dönemlerde geniş çaplı Kur'an fihristleri pek görülmez. Ayrıca Kur'an meallerinin sonlarına eklenen daha kısa konu fihristleri de geniş çaplı fihrist çalışmalarının gelişmesine az da olsa engel olmaktadır.

31 Bu eserin Osmanlı ilim ve kir çevrelerinde erken tarihlerde farkedildiği anlaşılmaktadır. Mesela Ahmed Midhat Efendi, Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'a 1894 yılında yazdığı mektuplarda, Fatma Aliye Hanım'dan duyduğu bu eseri temin etmek istemektedir, bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylosof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar* (Haz. F. S. İnceoğlu - Z. S. Berktaş), İstanbul: Klasik, 2011, s. 267, 269-271, 437.

Bu alanda yapılan en gerçekçi ve en nesnel fihrist çalışması 1986'da Sait Kılıç tarafından hazırlanan *Kur'an'ın İçindekiler: Dizin* adlı çalışmadır. Ancak basıldığında bile tesadüfen ulaşma imkânı bulduğumuz bu eser, maalesef gün yüzüne çıkmadan kaybolmuştur.³² Kur'an'daki kelimelerin Türkçe tercümelerinin konularına göre düzenlenmiş fihristi olan eser, görebildiğimiz kadarıyla kelimeleri semantik alanlarına göre tasnif eden Türkçedeki ilk çalışmadır. Bu yönüyle kısmen bir Kur'an sözlüğü fonksiyonu da icra etmektedir. Eserde yaklaşık 1000 adet isim, konularına göre tasnif edilerek gökyüzü, hava, yeryüzü, bitkiler, hayvanlar vb. gibi toplam otuz üç ana başlık altında toplanmış ve Kur'an'da geçtikleri yerlerin tamamı sûre ve âyet numarası şeklinde zikredilmiştir. Eser dikkatlice incelendiğinde Muhammed Fuad Abdülbaki'nin *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm* isimli çalışmasından istifade edilerek hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca eserin sonuna alfabetik olarak Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarının yer aldığı bir dizin daha eklenmiştir. Eserde dikkati çeken bir başka husus da Arapça kelimelere Türkçe karşılık bulmadaki başarıdır. Mesela “şeceratü'z-zakkûm” ağuş ağacı, “eş-şî'râ” Akyıldız, “el-menn” bal reçenesi, “dâhike” güleç gibi hoş karşılıklar verildiği görülmektedir; ancak bunların bir kısmının halk arasında kullanılmadığı da dikkatten kaçmamaktadır.

Bu çalışma dışında konu tasnifi sunan bir hayli fihrist vardır ve bu fihristlerin Kur'an meali okuyucusu dikkate alınarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Hatta bazı fihristler meal fihristi olarak da görülebilir.

Çok yaygın olmasa da konu fihristlerinden bazıları alfabetiktir. Bu fihristler konuları belli bir sistematik örgü içerisinde sunmayıp harf sırasına dizerek vermektedirler. Nitekim Abdülvehhab Öztürk'ün hazırladığı fihrist bu mahiyettedir.

Recep Aykan ise her iki türü de birleştirerek daha istifade edilebilir bir Kur'an fihristi oluşturmuştur. Madde başlıkları aranma ihtimali olan kelimeler dikkate alınarak oluşturulduğundan aynı âyete çeşitli alternatiflerden ulaşmak mümkündür. Mesela “Allah'a ortak koşmak (şirk)” mefhumuna “şirk”, “müş-rik”, “ortak” ve “Allah'a ortak koşmak (şirk)” başlıklarından ulaşılabilir.

Konu fihristi olarak Nevzat Yüksel'in çalışması da neşredildiği zamandan bugüne önemli bir boşluğu doldurmakta ve hala yeni baskıları yapılmakta olan bir çalışmadır.

- Muhammed Arabi Azzuzi, *Mevzularına Göre Tertiplenmiş Kur'an-ı Kerîm Fihristi*, çev. M. Emin Es'adoğlu, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969, 1971, 1979, 2007:

32 Nitekim, Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT) veritabanında yaptığımız taramada, bu esere ait sadece iki kayda rastlayabildik. Bu vesileyle 1987 yılında bu eseri bana hediye eden değerli arkadaşım Doç. Dr. Erdinç Ahatlı'ya teşekkür ederim.

- Sait Kılıç, *Kur'an'ın İçindekiler: Dizin*, İstanbul 1986.
- Nevzat Yüksel, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, Ankara: Elif Matbaacılık, 1980, İstanbul: Bayrak Yayınları, 1990.
- İlahiyat Fakültesi Vakfı, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâz'i'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul: İFAV, 1991. Eser hem kelime, hem konu fihristidir.
- Abdülvehhab Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.
- Recep Aykan, *Kur'an-ı Kerim Fihristi: Kelime ve Konularına Göre Alfabetik*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1997.
- Harun Yahya, *Kur'ân Fihristi*, İstanbul: Vural Yayıncılık, 1998.
- Feridun Nadir, *Kur'ân'da Hükümler Dizini*, Ankara: Alternatif Yayınları, 2003
- Yusuf Kenan, *Konulu Kur'an Fihristi*, Kayseri: Arz Yayıncılık, [2006].
- Ertuğrul Özalp, *Türkçe Mealler İçin Alfabetik Fihrist*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012

4. Konulara Ayrılmış Mealler

Bunlar fihrist olmaktan ziyade belirli konu etrafındaki âyetleri bir araya getirerek okuyucuya konuyla ilgili Kur'an'da geçenler hakkında bir fikir veren eserlerdir. Aranılan bir âyeti bulmak yerine belirli konuya dair âyetleri öğrenmek için kullanılabilirler. Konu fihristlerinden farkı sadece âyet meallerinin ilave edilmiş olması değildir. Konu çeşitliliği daha azdır ve konu fihristlerindeki ana konuları ihtiva etmekte veya biraz daha tafsilata inmektedirler.

Bildiğimiz kadarıyla bu tarz telif edilen ilk eser Jules la Beaume'ın *Le Koran Analyse* (Paris, 1878) adındaki Fransızca çalışmasıdır. Eserde 18 ana başlık ve 350 alt başlık altında âyetlerin tercümelemeleri verilmiştir. Bu çalışma daha sonra Edouard Louis Montet tarafından ikmal edilmiş, Muhammed Fuad Abdülbaki tarafından da *Tafşîlü Âyâti'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Kahire 1353/1934) adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.³³ Bu eserin Arapçadan yapılan Türkçe tercümesi 1980 yılında neşredilmiştir.

Bu konuyla ilgili görebildiğimiz ilk Türkçe çalışma Ömer Fevzi Mardin'in tarafından 1950 neşredilmiş ise de en yaygın olarak kullanılan çalışma Ömer Özsoy ile İlhami Güler tarafından hazırlanan *Konularına Göre Kur'an Sistematik Kur'an Fihristi* adlı eserdir. Sistematik olarak hazırlanan fihrist, yaratılış ve varlıklar, bilgi, din, itikad, ibadet, ahlak, toplumsal düzen ve

³³ Eser hakkında değerlendirme için bkz. Ahmed b. Muhammed el-Berîdî, *Kitâbu Tafşîli Âyâti'l-Kur'âni'l-Hakîm li'l-Müsteşrik Cûl Lâbûm: Kırae Vasfiyye ve Nakdiyye*, <http://quranicweb.com/article.php?id=230>.

hukuk, Hz. Muhammed (sîret), tarih, kıssalar ve meseller şeklindeki ana başlıklar altında on bölümden meydana gelmiştir. Her bir ana başlığın altında birinci, ikinci ve üçüncü derecede alt başlıklara kadar gidilmiş ve oluşturulan şablona göre Kur'an'ın tümü tasnif edilmiştir. Konuları belirlemede müellifler Kur'an'dan hareket etmişler ve Kur'an'ın doğrudan konu edindiği hususları ana başlık, dolaylı olarak konu edindiği hususları da alt başlık olarak tespit etmişler, Kur'an'da konu edilmediği halde çokça yer verilmesi nedeniyle Hz. Peygamber'in sîreti ve kıssalar da ayrı başlık olarak tespit edilmiştir. Bu noktada üzerinde durulması gereken önemli bir hassasiyete de müellifler dikkat çekmektedirler. Teknoloji, sanayi, sibernetik, nükleer enerji, astronomi, tıp, embriyoloji, demokrasi, laiklik, sosyalizm, çevre kirliliği gibi bugün Kur'an'la irtibatı kurulmaya çalışılan hususlara fihristte yer verilmeyişinin nedeni bu olguların Kur'an'ın nüzul döneminde bulunmayışındır. Kur'an'ın bu hususların alanına giren bir takım değinileri vardır, ama bunlar bilimsel bir atıf maksadı gütmeyip Allah'ın kudret ve azametini vurgulayan dinî amaçlı atıflardır. Kur'an'ı kendisiyle çağdaş olmayan konu ve olgularla ilgilenen bir kitap gibi göstermek, tarihi iki kez çarpıtmak anlamına gelecektir.³⁴

Kur'an'a yönelik bu tür tasniflemelerin, tasnifi yapanların bakış açılarına, birikimlerine ve daha farklı amillere bağlı olarak farklılık arz edeceği muhakkaktır. Dolayısıyla konulu fihristler, tasnifi oluşturanların ortaya koyduğu çerçeve içerisinde Kur'an'daki belli konular hakkında okuyucuyu bilgilendirir, onların derli toplu bir kanaate sahip olmalarını sağlar. Ancak ilmi olarak herhangi bir konunun Kur'an'da araştırması yapılırken sadece bu nevi fihristlerle yetinmek, incelenen konunun ve çalışmanın mahiyetine göre uygun olmayabilir. Çünkü kanaatimizce, Kur'an'da bulunan konular, fihristlerde tam anlamıyla tespit edilip yakalanmaya müsait olabilecek bir iç örgüye sahip değildir. Bu örgüyü, konuyu dağıtmadan, genişletebilmek de araştırmacının birikimi ve Kur'an'a vukufiyetiyle doğru orantılıdır.³⁵

- Ömer Fevzi Mardin, *Kur'ân-ı Kerîm Tasnifli ve Fihristli Türkçesi*, İstanbul: İlahiyat Kültür Te'lifleri Basım ve Yayım Derneği, 1950.
- Ahmet Okutan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Konularına Göre Ayrılmış Türkçe Anlamı*, İstanbul, 1967.
- Jules la Beaume, Edward Montet, *Mevzularına Göre Ayet-i Kerimeler ve Mealleri*, Arapçaya çev. M. Fuad Abdülbaki, Arapçadan Türkçeye çev. Ömer Kömürcü, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980.

34 Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an: Sistematik Kur'an Fihristi*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996, s. XXI-XXII.

35 Mustafa Sinanoğlu, "Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)", Ömer Özsoy - İlhami Güler [Eser Tanıtımı]", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1997, sy. 1, s. 242.

- Muhammed Ali - Ömer Rıza, *Kur'an'dan İktibaslar*, Konya: Can Kitabevi, 1982. Eserde, Kur'an'ın herkesi ilgilendiren talimatlarını göstermek amacıyla 12 ana başlık ve bunların altındaki tali başlıklara giren âyet-i kerime ve mealleri, Muhammed Ali'nin tespit ettiğini nüzul sırasına göre dizilmiştir.
- Ali Rıza Hikmet Taşkın, *Kur'an Bize Ne Diyor?*, İstanbul: Madve Yayınları, 1989.
- T. Ballantine Irving, Khurshid Ahmad, M. Manazir Ahsan, *Kur'an "Temel İlkeler"*, çev. Cemil Polat, İstanbul: İlke Yayıncılık, 1992. Belli konulara dair seçilmiş âyetlerden oluşmaktadır.
- Cavit Yalçın, *Kur'an Bilgisi*, İstanbul: Vural Yayıncılık, 1993, 2. baskı. Eser Adnan Oktar veya Harun Yahya isimleriyle de basılmıştır.
- Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an: Sistematik Kur'an Fihristi*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- İsmet Özsevim, *Konularına Göre Kur'an Meali*, [y.y.], 2006.
- Abdullah Manaz, *Konularına ve Geliş Sırasına Göre Geliş Sebepleriyle Birlikte Kronolojik Türkçe Kur'an*, İstanbul, 2008.
- Sıtkı Güllü, *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Ayetleri*, İstanbul: Huzur Yayınevi, [t.y.], 6 cilt.

5. Tefsir Fihristleri

Bir lafız veya bir konu ile ilgili âyete ulaşmak nasıl bir problem ise bu âyetin tefsir eserlerindeki konumuna ulaşmak da aynı şekilde bir problemdir. Zira gerek tefsir kitaplarının çok ciltli olmaları, gerekse bilhassa eski tarihli tefsir kitaplarındaki fihristlerin oldukça yetersiz oluşları veya yapılan fihristler içerisinde ana konuların tali konulardan ayrılacak bir tertip içinde yer almıyor olması nedeniyle ana konuların tali konular arasında boğulması, sayfa üstlerine okuyucuyu yönlendirecek bilgilerin yazılmamış olması gibi sebeplerle bu eserlerde istenen sûrenin istenen âyetine ulaşmak da ciddi bir sıkıntı oluşturmaktadır. Tefsir eserlerindeki bu sıkıntıyı hiç olmaz ise sûrelerin hangi ciltte ve hangi sayfada bulunduğunu göstermek sûretiyle bir miktar ortadan kaldırmak amacıyla birkaç çalışma yapılmıştır.

Bâlîzâde Mehmed Şerif Efendi'nin 1872'de basılan *Miftâhu't-Tefâsîr* adlı çalışmasında âyetlerin etraf fihristini verdiği gibi *Tefsîr-i Kebîr*, Konevî ve tekmesi, Şeyhzâde, *Rûhu'l-Beyân*, Ebussuûd, *Tibyân* ve *Mevâkib* gibi İstanbul'da matbu ve yaygın olarak ulaşılabilen tefsir eserlerindeki cilt ve sayfa numaralarını da göstermektedir. Bu yönüyle eser bir hayli yararlı olmuştur.

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından, kendi kütüphanelerinde yer alan fihristsiz veya fihristi yeterli olmayan kaynaklardan daha kolay

istifade edilmesi, böylece zaman ve emek kaybının önlenmesi maksadıyla yapılan fihrist veya rehber çalışmalarının bir sonucu olarak, neşredilen *Fıkıh ve Tefsir Kılavuzu*'nda esas alınan 12 tefsir eserinde sûrelerin hangi ciltte bulunduğuna işaret edilmiştir. Çalışmanın tefsir fihristi kısmı Türkçe, fıkıh fihristi kısmı Arapça olarak hazırlanmış ve fotokopi tarzında çoğaltılmıştır. Eser bu haliyle aranan âyetin yerini göstermese de bulunduğu cilde ulaşmada kısmi bir kolaylık sağlamaktadır.

Son zamanlarda neşredilen tefsir kitaplarında fihristlerin yeterli olması nedeniyle bu tarz çalışmalar hem yaygınlık kazanmamıştır, hem de arkası gelmemiştir. Özellikle kaynak eserlere ulaşmada elektronik nüshaların kullanılıyor olması buna ihtiyaç da bırakmamaktadır.

- Bâlîzâde Mehmed Şerif Efendi (1308/1891), *Miftâhu't-Tefâsîri'l-Cemîle'l-Kur'âniyye ve Misbâhu'l-Âyâti'l-Celîle'l-Furkâniyye*, İstanbul 1289/1872, Bombay 1299/1881.
- Bosnevi Hüseyin Hilmi Baba, *Fethu'l-Esrâr ve'l-Müşkilât alâ Rûhu'l-Beyân bi'l-İşârât*, Süleymaniye, İbrahim, nr. 132. 1303 (1885) yılında yazılan eser *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin konu fihristidir.
- *Fıkıh ve Tefsir Kılavuzu (Teyşîru'l-Mesîr li-Ṭâlibi'l-Fıkhî ve't-Tefsîr)*, İstanbul, 1988 (fotokopi yoluyla çoğaltılmıştır).

E. Sözlükler

Türkçe açısından bakıldığında referans çalışmaları içerisinde en eski türü sözlükler oluşturmaktadır. Çünkü Kur'an'ın manasını anlamak her müslümanın hedefidir ve bunun ilk basamağı da Kur'an'da geçen kelimelerin ne anlama geldiklerini bilmektir. Bu maksatla Türkçede bir hayli Kur'an sözlüğü çalışması yapılmıştır. Öte yandan her ilmin kendine mahsus ıstıhaları vardır ve ıstıhaların anlamları tam olarak ortaya konulmadan müelliflerin maksatlarını tam olarak anlamak mümkün değildir. Kelimelerin Tefsir ilmi açısından ne manaya geldiğini göstermek üzere de ıstılah (terim) sözlükleri oluşturulmuştur.

1. Kelime Sözlükleri

Kur'an sözlükleri iki farklı tertip gözetilerek oluşturulmaktadır. Sözlüklerin bir kısmı, kelimeler harf sırasına dizilmek suretiyle oluşturulurken bir kısmında ise mushaflardaki sûre ve âyet sıralaması esas alınmıştır. Alfabetik sözlüklerde de kelimeler ya kök harfleri esas alınarak gruplandırılmış veya doğrudan Kur'an'da geçen kalıp esas alınarak sözlük oluşturulmuştur.

a. Alfabetik Sözlükler

İleri seviyede Arapça bilgisine sahip olanların Arapça telif edilen sözlüklerden istifade etmesi mümkün olsa da henüz ilme yeni başlayan küçük yaştaki öğrenciler için bu mümkün değildir. Bu nedenle Türkçedeki ilk Kur'an

sözlüklerinin hedefinde onlar vardır. Nitekim Abdülatif İbn Melek'in (v. 821/1418→) lugat okuma çağına yaklaşan oğlu için nazmettiği *Lügat-i Ferišteoğlu* adındaki eser, aslında umumi bir sözlük olmasına rağmen müellifin "... müstamel lügati cem' edip Kur'ân lügatini onda derc kıldım" sözüyle ifade etmeğe çalıştığı üzere, içindeki kelimelerin çoğu Kur'ân'da geçen kelimeler olması hasebiyle Türkçe'de ki ilk Kur'an sözlüğü olarak kabul edilebilir. Eserde 1528 kelimenin Türkçe karşılığı manzum bir şekilde verilmiştir. Ancak kelimelerin tertibinde herhangi bir sıranın gözetilmemiş olması eserden istifadeyi zorlaştırmaktadır.³⁶

Kur'an sözlüğü oluşturmak amacıyla yapılmış ilk çalışma ise İbn Melek'in kardeşi (veya oğlu) olan ve daha ziyade Ferišteoğlu namıyla tanınan Abdülmecid İbn Ferište'ye ait, 854/1450 yılında telif edilen *Lügat-i Kânûn-i İllâhî* adındaki eserdir. Eserde 2300'e yakın kelimenin anlamı verilmiştir. Müellif eserin faydasının daha fazla olması için Türkçeyi tercih etmiş, kelimenin anlamı yanında geçtiği âyetlerden birisini de zikretmiştir. Bu sözlükte de kelimeler sadece ilk harfleri esas alınarak sıralandığından istifade edilmesi biraz zordur.

Murâd Buhârî'nin *Câmî'u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye*'si ile Hâherzâde İsmail Efendi'nin *Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügâti'l-Kur'ân*'ı, kelimelere verdikleri mana ve yaptıkları izahlar bakımından tamamen Vankulu lügatine dayanması bakımından bir orijinallik arz etmezler. II. Mahmud dönemi şeyhülislamı Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin isteği üzerine Sicistani'nin (v. 330/941) *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı garîbu'l-Kur'ân lügatini tercüme etmeye başlayan Muhammed Said Efendi, tercümeyle geliştirerek asıl metinde olmayan yeni kelimeler ilave etmiş, eserdeki kelimelerin daha kolay bulunabilmesi için yeniden sıralamaya tâbi tutmuştur. Ayrıca yeri geldiğinde nükteler, latifeler ve hikâyeler de ekleyerek bu tür eserlerde rastlanmayan yeni bir yaklaşım sergilemiştir. Cevdet Paşa'nın lâhikası ise çok sınırlı sayıda kelimenin Türkçe anlamını vermektedir ve neşredilen kısmı kapsamlı bir sözlük değildir. Elif Efendi de Sicistânî'nin eserini tercüme etmek için çalışmaya başlamıştır. Ancak onun kelime adedinin az, izahlarının da yetersiz olması yanında faydasının kendi dönemine mahsus kalması, bugün (1920) ise Arapça bilenlerin az olması, bu yoldaki gayretlerin yetersiz kalması gibi nedenlerden

36 Bu eserin bir hayli şerh ve nazireleri vardır. Bunlar doğrudan Kur'an sözlüğü sayılmadıkları için dipnotta işaret etmeyi tercih ettik. 1) İsrâ İzâde (v. 950/1532), *Şerhu Lügat-i Ferišteoğlu*; 2) Birgili Mehmed Efendi'ye nispet edilen *Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu*; 3) *ed-Düreru'l-Menşûre li-Şerhi'l-Lügat-i-Manzûme*; 4) *Lügat-i Ferište alâ Hurûfî't-Teheccî*; 5) Şeyh Ahmed b. Şeyh Musa, *Dîbâcetü İslâhî'l-Merkez*; 6) Şeyh Bedreddin el-Kâdî Mahmud b. Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş, *Mahmûdiyye*; 7) Bosnalı Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî tarafından yazıldığı ileri sürülen *Sübha-i Şıbyân*. Geniş bilgi için bk. Cemal Muhtar, *İki Kur'ân Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İllâhî*, İstanbul: İFAV, 1993, s. 24-26.

dolayı lügat-i Kur'ân'ın cümleten garîb hükmüne girdiğini belirttikten sonra bu eserin üslubunu benimsemekle birlikte eksik bulduğu hususları şerhlerden ve Râgîb'ın *Müfredât*'ı, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si, muteber tefsir ve lügat kitapları gibi eserlerden de istifade ile yeni ve hacimli bir eser meydana getirmiştir.

Cumhuriyet döneminde ilk Türkçe Kur'an lügati olarak Ahmet Topaloğlu'nun Muhammed bin Hamza'ya ait Kur'an tercümesinin neşrine eklemiştir olduğu "Tercüme Metnindeki Karşılıklara Göre Hazırlanmış Kur'an Sözlüğü" başlığını taşıyan 121 sayfalık bölümü sayabiliriz.³⁷ Çalışma 14'üncü yüzyıl Türkçesiyle Kur'an kelimelerine ne karşılık verildiğini göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Müellif isimleri Kur'an'da geçtiği şekliyle, fiilleri de kök harfleriyle sıraya dizerek söz konusu mealde bu kelimelere verilen anlamları zikretmiştir. Kur'an kelimelerin ifade ettikleri mefhumların hangilerinin Türkçe ile karşılanabildiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Mahmut Çanga'nın hem fihrist, hem de lügat özelliği olan çalışmasında kelimelere sözlük seviyesinde kısa anlam verilmiş, ayrıntılı açıklama yapılmamıştır. Eser bu haliyle Kur'an araştırmaları için pratik bir el kitabı özelliği taşımaktadır. Aynı dönemde Siirt'te Fatih Kitabevi tarafından neşredilen Bedreddin Sancar'a ait Arapça Kur'an sözlüğü küçük hacmine Kur'an kelimelerinin anlamlarını sığdırması bakımından her yerde taşıyıp müracaat edilebilecek bir rehber mahiyetinde olmasına rağmen dağıtım eksikliği nedeniyle çok yayılamamıştır. Bu çalışmanın Osmanlı Yayınevi tarafından yapılan neşri de benzerlerinden çok daha kapsamlı ve kullanışlı olan bu esere hak ettiği itibarı kazandıramamıştır.

2000'li yıllardan sonra Kur'an sözlükleri alanında bir canlanma görülmektedir. Bilhassa *Müfredât*'ın iki farklı tercümesinin yanında diğer tercüme eserlerin de çokluğu dikkat çekmektedir. *Müfredât*'ın Yusuf Türker tercümesi, eserin yazma nüshalarından da istifade edilerek matbu nüshalara ilavelerde veya tashihlerde bulunması nedeniyle önemli bir çalışma olarak göze çarpmakta, böylece akademisyenler için de önemli bir müracaat kaynağı haline gelmektedir.

Burada henüz neşredilmemiş önemli bir lügat çalışmasından da bahsetmek gerekir. Murat Sülün'ün editörlüğünde yürütülen kolektif³⁸ bir

37 Muhammed bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, haz. Ahmet Topaloğlu, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976 (1. cilt), 1978 (2. cilt). Eserin ikinci cildi sözlük olup baş tarafı Türkçe, 697'inci sayfadan itibaren de Arapça-Türkçe sözlük olarak hazırlanmıştır.

38 Madde yazarlarının isimleri şöyledir: Fatih Kanca, Kenan Oral, Avnullah Enes Ateş, Üzeyir Öztürk, Bayram Köseoğlu, Mehmet Altuntaş, Mehmet Yazıcı, Büşra Akdemir.

çalışma mahsulü Kur'an lügatinde önce kelimenin kök anlamları ve dildeki kullanımları üzerinde genişçe durulduktan sonra Kur'an'da hangi şekilde ve anlamda kullanıldığı örneklerle gösterilmekte, ardından Kur'an'daki kullanımları daha ayrıntılı olarak tahlil edilmekte, son olarak da tarihsel süreçte kelimenin anlam değişimleri, özellikle Türkçedeki etkileri verilmektedir. Sözlükte 1800 kelime kökünün yer alması planlanmaktadır. Açıklanan kelimenin çeşidine göre muhteva bilgisi de değişmektedir. Çalışma tamamlandığında bu alanda önemli bir boşluğu dolduracaktır. Çünkü lafızların ifade ettikleri anlamları, özellikle de bundan 1400 küsur yıl öncesinin kültürel ortamını resmeden Kur'an lafızlarının anlamları bir veya birkaç kelime ile ifade edilemeyecek derinliğe sahiptir. Bir de buna tarihsel süreçte lafızların birçok ilim dalında ifade ettikleri özel anlamları yanında halkın zihninde kazandıkları ilave manaları da eklediğimizde yapılacak bir Kur'an lügatinin bütün bu anlam değişmelerini göstermesi gerektiği açıktır. Hatta bilhassa Kur'an'ın en önemli kavramları arasında yer alan "salât", "zekât" gibi anahtar kelimeler Kur'an'ın kendi içinde bile nüzul döneminin çeşitli safhalarında farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu nedenle "salât"ı namaz veya dua kelimeleriyle ifade etmek yeterli gelmeyecektir.

Örnek bir çalışma olması bakımından The Quranic Arabic Corpus projesinin Quran Dictionary bölümünü zikretmek gerekir.³⁹ Projenin bu kısmı hem Arapça-İngilizce Kur'an sözlüğü, hem de kelime fihristidir.

- İbn Melek (v. 821/1417), *Lügat-i Ferišteoğlu, İki Kur'an Sözlüğü* içinde, haz. Cemal Muhtar, İstanbul: İFAV, 1993
- İbn Ferište (v. 864/1460), *Lügat-i Kânûn-i İlâhî, İki Kur'an Sözlüğü* içinde, haz. Cemal Muhtar, İstanbul: İFAV, 1993.
- Murâd Buhârî (v. 1132/1720), *Câmi'u'l-Müfredâti'l-Ḳur'âniyye*. Süleymaniye, Fatih, nr. 652, 653.
- Çekmece Vaizi (v. 1050/1640), *Tefsîru Müfredâti'l-Ḳur'ân*.
- Hahezade (v. 1152/1739→), *Minhâcü'l-Beyân fi Tefsîri Lügâti'l-Ḳur'ân*, Süleymaniye, Hamidiye, nr. 194. Eserin dad harfine kadar olan kısmının tahkiki yapılmıştır. Muhammet Abay, "Hahezade İsmail Efendi ve Minhacü'l-Beyan Adlı Kur'an Sözlüğünün Tahkiki (Dad Harfine Kadar)", Doktora Tezi, İstanbul 2003, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muhammed Said, *Takdimetü Ragâibi'l-Furkân fi Tercemeti Garâibi'l-Ḳur'ân*, Süleymaniye, H.Hayri-H.Abdullah, nr. 101. Eserin 1223-1230 (1808-1815) civarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

³⁹ Söz konusu sözlüğe <http://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp> adresinden ulaşılabilir.

- Cevdet Paşa (v. 1312/1895), *Lügat-i Kur'âniyye Hakkında Lâhika-i Şerife, Türkçeli Kur'an-ı Kerim* içinde, İstanbul 1927.
- Rıza Paşa (v. 1322/1904), *Şezerâtü'l-Beyân fî Tercemeti Müfredâtü'l-Kur'ân*.
- Haşîrîzâde Elif Efendi (v. 1345/1927), *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügâti'l-Kur'ân*, Süleymaniye, Sütluçe, nr. 445-446. Eser Rabiülevvel 1340 (Aralık 1921) tarihinde son şekli verilmiştir. Abdullah Gürçan, "Hasîrîzâde Elif Efendi ve en-Nûru'l-Furkân İsimli Kur'an Sözlüğü (Elif ve Bâ Babları)", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2008, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bedreddin b. Molla Derviş Tellevi [Sancar], *Bedî'u'l-Beyân limâ 'Asâ en Yahfâ fi'l-Kur'ân*, Dimeşk, [1978], [Dimeşk, 1986], İstanbul: Osmanlı Yayınevi, [1997?]. İstanbul baskısında eserin Türkçe adı *Kur'an-ı Kerim Lügati: Bedayîü'l-Beyan: 6000 Kelime Cümle veya Ayetin Tefsir ve Açıklaması* şeklindedir.
- Mahmud Çanga, *Kur'ân Kelimelerinin Anahtarı: Kur'ân-ı Kerim'de Geçen Kelimelerin Manaları ve Geçtiği Yerler*, İstanbul: Timaş, 1986. Eserin sonraki baskılarında ismi *Kur'ânı Kerim Lügati İlâvelerle Mu'cemül Müfehres* olarak değiştirilmiştir.
- es-Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), *'Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Seyyid Dugaym, İstanbul: Seyyid Neşriyat, 1987. Eser Nuruosmaniye, nr. 584'ten tıpkı basım yapılmış, kenarlarına çıkmalarla tahkik ve tahrir yapılmıştır. Râgıb'ın *Müfredât*'ından istifade etmiş ve onun eksiklerini ikmal etmiştir. Bu alandaki en önemli çalışmalardan birisidir.
- Sait Kılıç, *Kur'an'ın İçindekiler: Dizin*, İstanbul 1989: Aslında bir fihrist olan bu eser, kelimeleri semantik alanlarına göre tasnif etmiş olması ve kelimelerin Türkçe tercümelerini esas alması bakımından sözlüğe yakın bir işlev görmektedir.
- Hasan Hüseyin Özkazancıgil, *Kur'ân Kelimeleri Sözlüğü*, Ankara: Birleşik Dağıtım, 1990?, 2000?.
- Mukatil b. Süleyman, *el-Vucûh ve'n-Nazâir: Kur'an'daki Çok Anımlı Kelimelerin Farklı Mânâları ve Benzerleri*, haz. Ali Özek, İstanbul: İSAV, 1993. 186 kelimenin Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığını gösterir.
- Abdülvehhab Öztürk, *Ansiklopedik Kur'an-ı Kerim Sözlüğü*, İstanbul: Şamil Yayınları, 1995.
- Mukatil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü: el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Qur'ani'l-Kerim*; thk. Abdullah Mahmud Şehhate, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2004. 186 kelimenin Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığını gösterir.

- Mustafa Özel, *Mu'cemu Garîbi'l-Ḳur'ân: Müstahracen min Sîreti İbn Hişâm*, [İzmir: Birleşik Matbaacılık], 2005.
- Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat: Kur'ân İstılahları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2006.
- Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.
- John Penrice, *Kur'an Sözlüğü: Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an*, çev. Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları, 2010.
- Ahmet Sedat Üstün, *Kur'an-ı Kerim Sözlüğü*, 2011, 2012, http://www.kuranahtari.com/download/kuran_sozlugu.pdf. Kelimeleri Kur'an'a geçtiği şekliyle sıralayıp anlamını da bulunduğu konuma göre vermektedir. 2012 versiyonuna İngilizce de eklenmiştir.
- Suat Ünlü, *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleleri Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi, 2012.
- Ahmed Alzubaidy, *Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelelerinden Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası No.2 Kayıtlı Kur'an Tercümesinin Arapça Dizisine Göre Türkçe Analitle Dizini ve Konkordansı*, Antalya, 2013, Yüksek Lisans, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

b. Mushaf Tertibine Göre Yazılmış Sözlükler

Kur'an lügati veya sözlüğü adını taşıdığı halde bu nitelikte olmayan eserler de bulunmaktadır. Aslında kelime meali sayılması gereken eserler tertipleri bakımından klasik garîbu'l-Ḳur'ân eserlerini akla getirmektedir. Nitekim muhtevaları bir sözlük tarzından ziyade kelime kelime yapılmış bir tefsir görünümündedir. Türkçede önce seçilmiş bazı kelimelerin anlamlarını vermek şeklinde uygulanan bu tür çalışmalar kısa zamanda bütün kelimelerin anlamlarını veren ve kelime meali denilen şekle dönüşmüştür. Burada lügat veya sözlük ismi verilen bazı eserler zikredilmiş olup kelime meali adını taşıyanlara yer verilmemiştir.

- Meliha Zeynep Tapanoğlu, *Kur'ân Lugatı*, İzmir: Nil Yayınları, 1990.
- Haseneyn Muhammed Mahluf, *Kelime Kelime Kur'ân-ı Kerim Lugatı ve Açıklaması*, çev. Ramazan Işık; haz. Mustafa Varlı, İstanbul: Esma Yayınları, 1991.
- Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru: Lügatli Tefsiri Meal*, İstanbul: Kelam Yayınları, 2010.

2. Terim/İstilah Sözlükleri

Bütün ilim dallarında olduğu gibi Tefsir ilminde de, zamana ve zemine göre farklı anlamlar yüklenen pek çok istilah vardır. Bu istilahların anlamlarını

tespitte ilk müracaat edilecek eserler de ıstılahlara dair sözlüklerdir. Geçmişte ta'rifât, hüdûd, işlâhâtü'l-funûn, külliyyât vb. isimler altında ıstılahlara yer veren eserler telif edilmiştir. Bunlar daha ziyade genel maksatlı ıstılah sözlükleri olsa da icra ettikleri fonksiyon bakımından çok verimli çalışmalardır.

Bu alandaki Türkçe çalışma sayısı çok azdır ve henüz başlangıç aşamasında olup yeterli ıstılah çeşitliliğine ve derinliğine ulaşmamışlardır. Bunların bir kısmında verilen bilgi, sözlük bilgisi ile ansiklopedik bilgi arasında gidip gelmektedir. ıstılahlara verilen anlamlar da onların bugünkü ıstıkrar kazanmış anlamlarından ibarettir. Kıraat alanında Nihat Temel'in çalışması tek olma özelliğini devam ettirmektedir. Tefsir ıstılahları alanında da Muhsin Demirci'nin çalışması, müellifin her baskıda çalışmayı geliştirmesi, eserin böylece hem kapsamının hem de derinliğinin artması bakımından bu alanda önemli müracaat kaynağı niteliğindedir.

Bu tür sözlüklerde, tefsir eserlerinde görülebilecek özel ıstılahlara da yer verilmeli, verilen anlamlar örneklerle desteklenmelidir. Abdullah Aydın'ın *Hadis ıstılahları Sözlüğü* bu konuda çok güzel bir örnektir. Hazırlanacak ideal bir Kur'an veya tefsir ıstılahları sözlüğü, gerek Kur'an'da geçen, gerekse tefsir eserlerinde zikredilen kavramları kronolojik bir seyir içerisinde ele almalı ve zamana veya şahsa göre değişen anlamları göstermelidir. ıstılahın kullanımına dair örnekler sunmalıdır.

Öte yandan bu çalışmalar her ne kadar sözlük adını taşıyalar da içerdikleri madde çeşitliliği açısından henüz ele aldıkları alanı bütünüyle kuşatıcı seviyede değillerdir. Diğer taraftan bu sözlükler verdikleri malumat bakımından sözlük sınırlarını aşip ansiklopedik bilgi sınırına ulaşmışlardır.

- Nihat Temel, "Kıraat ve Tecvid ıstılahları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çalışma kitap olarak basılmıştır (İstanbul: İFAV, 1997).
- Cüneyt Eren, *Kur'an İlimleri ve Tefsir ıstılahları*, Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.
- Mustafa Özel, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2009.

F. Ansiklopediler

Ansiklopediler, sözlüklerden farklı olarak, ele aldıkları mevzu'u tanıtıcı kısa bilgi ile yetinmeyip o mevzu'u genel çerçevede ve daha ayrıntılı ele alan çalışmalardır. Ansiklopedi telif geleneği İslam dünyasında ashâb ve tâbiîn biyografileri ile başlamış; daha sonra belli ilim, sanat ve meslek erbabının biyografilerini ele alan çalışmalara doğru genişlemiş; bu ansiklopedilerin, şehirler, bölgeler, ülkeler, meslekler, canlılar, kitaplar, ıstılahlar gibi alanlara da uzanması hasebiyle, çeşitliliği artmıştır.

Ansiklopediler, içerik olarak, kavramlar, terimler, şahıslar, olaylar, dönemler, kurumlar, eserler, akımlar vb. alanlarda bilgi verirler. Kur'an'la ilgili bir ansiklopedide sunulacak bilgi çeşitliliğinin ne olacağı, en başta yapılacak bir tercihtir. En ciddi Kur'an ansiklopedilerinden biri olan Jane Dammen McAuliffe editörlüğündeki *Encyclopaedia of the Qur'an* çok sayıda akademisyenin iştirak ettiği kolektif bir çalışmadır. Ansiklopedide 694 madde yer almakta olup, madde çeşitliliği Batılı insanın da beklentileri göz önünde bulundurularak oluşturulmuş, böylece doğrudan Kur'an'la ilgisi olmayan güncel meselelerle ilgili de madde başlıklarına yer verilmiştir. Öte yandan burada şahıslarla ilgili bilgi verilmemiştir. Türkçe'de bu çeşitlilikte bir Kur'an ansiklopedisi bulunmasa da *İslam Ansiklopedisi*'nde "Tefsir" konu alanına giren 803 madde başlığı ortaya çıkmaktadır. Bunların bir kısmını atıflar oluştursa da maddelerin büyük bir miktarı şahıslarla ilgilidir. Öte yandan burada seçilen başlıklar çok daha nesnel ve doğrudan Kur'an veya Tefsir ile ilgilidir.

Türkçe'de, gerek içerdiği konu çeşitliliği, gerekse ele alınan konunun sunulduğu, yani içerik bakımından ansiklopedi tarzında olmayan ama şekil bakımından yarı ansiklopedik bir görüntü arz eden pek çok kavram çalışması vardır. Bir müracaat kaynağı olmaktan ziyade belli bir ideolojik bakış açısını yansıtan bu tarz çalışmaların ilk örneğini Mevdudi'nin bir İslam ideolojisi oluşturmak maksadıyla İlah, Rab, Din ve İbadet kavramlarını ele aldığı *Kur'an'a Göre Dört Terim* (çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya, İstanbul: Düşünce, 1979) adlı çalışması oluşturmaktadır. Bu eserin Türkçe neşrinden sonra terim veya kavram adını taşıyan benzer nitelikteki eser sayısı bir hayli artmıştır. Yine ansiklopedi ismiyle neşredilen birkaç çalışmada da aynı bakış açısı görülmektedir. Mesela Turan Dursun, *Kur'an Ansiklopedisi* adlı hacimli çalışmasını yazmaktaki gayesini şu şekilde ifade etmektedir: Ben *Kur'an Ansiklopedisi*'ni herhangi bir biçimde yorumlar getirerek, "İslam'ın çağdaş yorumlar"la yorumlanmasını ve bu yolla "dinsel bağnazlıktan" uzaklaşılmasını sağlamak gibi bir amaçla hazırlamadım. Böyle bir amaca yönelmedim ve yönelmenin yararlı olmayacağı görüşündeyim. Din alanındaki "aydınlanma"nın "yorumlar"la değil, neyin ne olduğunu açık seçik ortaya döküp sergileme yoluyla olacağı kanısındayım. Bunun böyle olduğunu deneyimlerimle gördüm. *Kur'an Ansiklopedisi*'ni de bu amaçla hazırladım. *Kutsal Kitapların Kaynakları* adlı yapıtımı da... *Kur'an Ansiklopedisi*'ni hazırlarken temel amacım: Yalan ve sahteciliklerle, insanları sürüleştirmek, sömürmek amacıyla sürdürülegelen "din"i gün ışığına çekmektir. Bu ansiklopediyi okuyanlar, İslam'da onun "kutsal kitabı" olan Kur'an'da neler bulunduğunu çok açık biçimde görecekler; o zaman, İslamcıların İslam'ı yeniden insanlarımızı devlet ve yaşam biçimi olarak sunarken "İslam akıl dinidir, bilim dinidir, adalet dinidir..." gibi propagandalarının gerçek olmaktan

ne denli uzak olduğunu daha iyi bilip anlayacaklardır. Ansiklopedi, bu yolla bir “aydınlanma”nın gerçekleşmesine önemli katkı sağlayacaktır.⁴⁰

Görebildiğimiz kadarıyla *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* adını taşıyan ilk çalışma 1988 yılında Tercüman Gazetesi tarafından Ramazan hediyesi olarak neşredilen iki ciltlik eserdir. Bu durum eserin takdim yazısında da dile getirilmiştir. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne mensup altı akademisyenin ortak çalışmasının ürünü olan Ansiklopedide yer verilen başlıkların büyük kısmı Kur'an'ın içinde yer alan kavramlardan oluşmakla birlikte “Fen Bilimleri”, “Huruf-i Mukatta”, “Kur'an İlimleri”, “Tefsir İlmi” gibi ismen Kur'an'da yer almasa da onunla doğrudan veya dolaylı ilgisi olan başlıklara da yer verilmiştir. Eserin alt başlığı olarak verilen “İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar” ifadeleri de bu hususu göstermektedir. Ansiklopedinin eksik kalan müfessirler ayağı, Ali Turgut'un 112 müfessirin biyografisini verdiği “Başlangıçtan Günümüze Ünlü Müfessirler ve Tefsirler” ilavesiyle tamamlanmıştır. Takdim yazısında ansiklopedinin gayesinin, Kur'an'ı asgari seviyede anlayabilmek için bazı Kur'an kavramlarının bilinmesi gerektiği tezinden hareketle ortaya çıkan ihtiyacı karşılamaktır. İlk Kur'an ansiklopedisi olması bakımından dikkate değer bir çalışmadır.

Süleyman Ateş'in Kur'an'daki konuları ve kavramları sistematik şekilde ele aldığı *Kur'an Ansiklopedisi* de müellifin *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*'nde dağınık şekilde işlediği konuları alfabetik sıraya göre ve daha sistematik biçimde okuyucuya sunmak maksadıyla hazırlanmıştır.⁴¹ Ana başlıklarıyla yaklaşık 1200 maddeye ulaşan, alt başlıklarıyla 2000 maddeyi aşan eserdeki konular/kavramlar alfabetik sırayla ele alınmış ve Kur'an'da geçen kelimeler ve kavramların yanı sıra acbü'z-zeneb, deccal gibi Kur'an dışı kavramlar ile itikad ilimleri, müdarabe şirketi, mehdilik, piyango, din ve vicdan özgürlüğü, kadın hakları gibi gerek kelâmî, gerek fikhî, gerek güncel-aktüel içerikli konular ve kavramlara da eserde yer verilmiştir.⁴²

Yaşar Nuri Öztürk'ün, önce *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, daha sonra da *Kur'an'ın Temel Kavramları* adıyla neşrettiği çalışma da müellifin ifadesiyle, eserde yapılan açıklamaların temelini ilâhî kitabın verileriyle Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri oluşturur. Bu yüzden eserdeki açıklamalar seçilen kavramın Kur'ansal çerçevesi olarak kabul edilebilir.

40 <http://www.kaynak yayinlari.com/kur-an-ansiklopedisi-seti-8-cilt-takim-p362129.html> adresindeki tanıtım yazısından alınmıştır.

41 Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c. 1, [Önsöz].

42 Eser hakkında kısa değerlendirme için bkz. Mustafa Öztürk, “Cumhuriyet Dönemindeki Telif Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, İstanbul: İSAV, 2012, s. 369-370.

Kur'an ansiklopedisi alanında Türkçede ciddi bir boşluk vardır. Kur'an'ı ve Tefsiri, kavramlarıyla, olaylarıyla, dönemleriyle, şahıslarıyla, eserleriyle, problemleriyle vd. yönleriyle ele alacak, kolektif bir çalışma bu alandaki boşluğu dolduracağı gibi temel bir referans kaynağı da olacaktır. Böyle bir çalışmaya *İslam Ansiklopedisi'*nden Tefsir alanına giren maddeler seçilerek başlanabilir. Bu maddeler tekrar ele alınarak ve eksik kısımları giderilerek oluşturulacak bir Kur'an ansiklopedisi önemli bir ihtiyacı karşılayacaktır.

- Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1986. Kavramlar beş kategori altında ele alınmış ve ilgilerine göre tertip edilmiştir.
- Ali Bardakoğlu, Selahattin Polat, Hasan Şirin, Celal Kırcı, M. Kemal Atik, Ali Toksarı, *Kur'ân-ı Kerim Ansiklopedisi: İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar*, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988, 2 cilt.
- Muhammed el-Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar*, çev. Ali Turgut, İstanbul: Yöneliş, 1988. Çeşitli başlıklar altında toplanan kavramlar hakkında açıklamalar ihtiva etmektedir.
- Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., 1990, 1991. Müellifin yürütmekte olduğu "Kur'ân-ı Kerîm'in Temel Kavramları" isimli çalışmasından seçilmiş 200 küsür maddeden oluşmaktadır.
- Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut, 1991. Eserin yeni baskıları 2 cilt halindedir. Eserde ele alınan kavramların sayısı 170 küsürdür. Daha önce neşredilen Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi isimli eserinde ele alınan mevzulara son şeklinin verildiği ifade edilmiştir. Ancak bu çalışmadaki sürelere dair açıklamalar yeni baskıda çıkarılmıştır.
- Turan Dursun, *Kur'an Ansiklopedisi*, haz. Asaf Güven Aksel, Zafer Enver Bilgin, Rıza Doğan, İlhan Kırıt, İsmet Ögütücü, Meriç Özeller, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994 →, 8 cilt. Eser yazarı tarafından 14 cilt olarak hazırlanmış, ancak 8 cildi neşredilebilmiştir. Neşredilen kısım "Kuşku" maddesiyle son bulmaktadır.
- Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: İnkılab, 1996. Eserde fikirler ve tanımlar Mevdûdî ile Emin Ahsen Islâhî'nin Urduca yazdıkları tefsirlerinden alınmış ve başka kaynaklardan alınan tahliller ve şerhler bunlara uyarlanmıştır. Tercümede kavramlar Türkçeye gören yeniden tanzim edilmiş, kavramların altında Arapçaları da zikredilmiş, ayrıca maddenin izahı bittiğinde ilgili olan diğer maddelere de bakılması için referans verilmiştir.
- Cavit Yalçın, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, İstanbul: Vural Yayıncılık, 1997. Eser Harun Yahya (Adnan Oktar) adıyla basılmaktadır. Eserde ilgi sırasına göre tertip edilmiş 22 civarında kavram hakkında açıklamalar yapılmıştır.

- Ömer Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, İzmir, 1999.
- Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul: Kur'an Araştırmaları Müessesesi, [t.y.].
- Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Kur'an Terimleri Atlası*, Malatya, 2009, 2 cilt. Eser daha sonra *Kur'an Psikoloji Atlası* (Malatya: Kendini Bilmek Yayınları, 2010, 3 cilt) adıyla yayınlanmıştır.
- Fevzi Zülaloğlu, *Yolumuzu Aydınlatan Kur'anî Kavramlar*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2010. Eser, Nisan 1991'den sonra Haksöz dergisinde yayınlanan Hamza Türkmen, Oktay Altın ve Fevzi Zülaloğlu'na ait kavram çalışmalarının kitaplaştırılmasından oluşmuştur. Giriş mahiyetinde Kur'an kavramlarının ortaya çıkış seyri hakkında bilgi verilmiş daha sonra 95 civarında kavram ele alınmıştır.
- Mustafa Aydın, *Kur'anî Kavramlar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010. Eserde kavramlar 12 ana kategoriye ayrılmış ve ilgi sırasına göre ele alınmıştır.

G. Atlaslar

Kur'an Arabistan yarım adasında nazil olduğu için yine bu coğrafyaya yakın bölgelerde cereyan eden olaylardan bahsetmiştir. Bu esnada sarıh veya müphem pek çok mekân ismi kullanılmıştır. Ayetleri anlamada zikredilen coğrafyayı tanımanın önemi büyüktür. En basitinden İsrailoğullarına verilen “men” ve “selva” nimetlerinin neler olduğunu anlayabilmek için olayın cereyan ettiği Filistin coğrafyasını, iklimini, bitki örtüsünü, hayvan çeşidini, kuş göçlerini vs. bilmek gerekmektedir. İşte atlaslar bu vb. konularda müracaat edilecek ilk eserlerdir. Batıda Kitab-ı Mukaddes hakkında en ince ayrıntılarına varıncaya kadar mekânları işleyen bir hayli çalışma bulunmasına rağmen Kur'an-ı Kerim coğrafyasını işleyen çalışma sayısı çok azdır.

Kur'an'daki mekânlarla ilgili en ciddi problemlerden bir tanesi gerek zaman ve gerekse mekânların son derece müphem olarak zikredilmesi nedeniyle haklarında çokça ihtilaf bulunmasıdır. Kur'an'ın maksadı olayların tarihi seyrini anlatmak olmadığından sadece ibret alınması istenen yönlerine yer verilmiştir. Bu nedenle kesin bir atlas ortaya koymak mümkün olmasa da genel olarak Arabistan yarımadası ve civarında geçen olaylardan bahsedildiği açıktır.

Kur'an coğrafyası ile ilgili çalışmalar Kur'an ansiklopedisi ile ilgili çalışmaların muayyen bir alana odaklanmış şeklindedir. Türkçe'de bu alanda yapılan çalışmalar çok yeni olup konunun önemine ilk kez dikkat çeken Ali Akpınar olmuştur. Yaptığı çalışma ilk örnek olması itibarıyla konuyla ilgili bir başlangıç olsa da gerek fizik âlemdeki ve gerekse metafizik âlemdeki mekânlara dikkat çekmesi, ayrıca yeryüzü şekline işaret eden isimlere de yer vermesi bakımından Kur'an coğrafyası hususunda sonraki çalışmalardan daha geniş bir perspektif çizmektedir.

Şevki Ebu Halil'den yapılan tercüme ile aynı tarihte basılan Ömer Dumlu-Rıza Savaş tarafından yapılan çalışmalar, coğrafi mekânlarla ilgili bilgi vermiyip o bölgede cereyan eden olaylarla ilgili ayetleri, bu konudaki rivayetleri derleyerek Kur'an'da geçen isimler ve yerler hakkında derli toplu bilgi vermek amacıyla yapılmıştır. Her iki eser de isimleri ve mekânları, ilgili olayların tarihi sırasına göre kronolojik olarak tertip etmiş, konuyla ilgili ayetleri ve meallerini verdikten sonra değerlendirme yapmış, varsa Kitab-ı Mukaddes'teki anlatımlara yer vermiş ve Kur'an ile Kitab-ı Mukaddes arasında mukayese yapmıştır. Bu eserleri ayrıcalıklı kılan en önemli husus olayların harita üzerinde görsel olarak gösterilmesidir. Ancak her iki eserin tebarüz eden özelliği atlas niteliğinden ziyade peygamberler tarihi tarzına yakın olmasıdır.

Ahmet Bedir ise farklı bir yöntem benimseyerek Kur'an'da zikredilen mekânları imkan nispetinde ziyaret ederek bilgi toplamıştır. Kişi ve mekânların bilgileri fotoğraf ve haritalarla desteklenmiş, mevzunun Kur'an ile alâkalı yönü esas tutularak, tarih vs. kitaplarda anlatılan hususlar ihtimal dâhilinde de olsa çalışmaya kaydedilmiştir. Eserin sonuna konulan tarih kronolojisi ile olay ve şahısların yaşadığı çağlara dikkat çekilerek konunun daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Ahmet Bedir'in çalışması ansiklopedik bir formatta okuyucuya sunulmuştur. Eser Kur'an'da adı geçen mekânlarla ilgili tarihi bilgiyi bugüne ait fotoğraflarla desteklemesi bakımından geçmiş ile bugünü bir arada görmeye imkân tanımaktadır. Eserde coğrafyaya ait bilgiler verilmekle birlikte önceki iki çalışmada olduğu gibi burada da mekânlar vesilesiyle aslında o mekanlarda cereyan etmiş olan olaylar merkeze alınmıştır.

Kur'an coğrafyası alanında yapılması gereken en önemli husus, Kur'an'da anlatılan olayların cereyan ettiği mekânları görsel materyallerle desteklemenin yanında, olayın cereyan ettiği dönemi çok yönlü olarak ele alıp adeta o mekânı müşahhaslaştıracak verilerle zenginleştirmektir. Yani yatay düzlemde mekânı tespit ettikten sonra dikey düzlemde geçmişe yolculuk yaparak o mekândaki medeniyeti canlandırmak gerekir. Bunun için de coğrafya, topografya, arkeoloji, botanik, zooloji, tarih, dinler tarihi vb. pek çok bilim dalının verilerinden istifade edilmesi gerekmektedir ki bu durum yapılacak böyle bir çalışmanın kolektif bir ürün olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Yukarıda ifade edilen Kur'an ansiklopedisi ihtiyacı aslında bu alandaki boşluğu da dolduracaktır.

- Ali Akpınar, *Kur'an Coğrafyası*, Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Şevki Ebu Halil, *Kur'an Atlası: Yerler, Kavimler, Peygamberler*, çev. Enver Arpa, Ankara: Fecr Yayınları, 2007.
- Ömer Dumlu – Rıza Savaş, *Kur'an Atlası*, Ankara: Ankara Okulu, 2007.
- Ahmet Bedir, *Kur'an Atlası*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.
- S. Süleyman Nedvi, Muzafferuddin Nedvi, *Kur'an Coğrafyası: Kavimler ve Yaşadığı Yerler*, İstanbul: İnkılab Yayınları, [t.y.].

H. Elektronik Kütüphaneler

Sanal, sayısal veya dijital kütüphane olarak da isimlendirilen elektronik kütüphane, elektronik ortam ile ilgili kayıt türlerinden biri ile kaydedilmiş metin, resim, ses ve hareketli görüntü vb. türdeki dijital nesnelere ait koleksiyonu ifade etmektedir. Elektronik kütüphane ifadesi, bu dijital nesnelere tasnifi, depolanması ve görüntülenmesini de kapsamaktadır. Fert veya kurumlar tarafından oluşturulan bu tür kütüphanelerin içeriklerine yerel bilgisayar veya bilgisayar ağları üzerinden erişilebilmektedir.

Elektronik kütüphanelerin Türkçe'deki ilk örnekleri Kur'an mealini ve konu fihristini içeren bilgisayar programları şeklinde ortaya çıkmıştır. Zamanla programların içerikleri zenginleşmiş, meale ilave olarak Kur'an metni ve tilaveti, tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlardaki kitapların metinleri de sunularak sanal kütüphane özelliği kazanmaya başlamıştır. Dördüncü Boyut, Timecom Kur'an-ı Kerim Programı, Hafız Kur'an-ı Kerim Programı, Sakır (Harf) Kur'an-ı Kerim Programı, Mürşid, Âlim vb. sanal kütüphane niteliğindeki birçok program 90'lı yıllardan sonra piyasaya arz edilmiş, ancak bilgisayar teknolojilerindeki çok hızlı değişim önceleri disket, sonraları CD ve DVD ortamında arz edilen bu tür programlara olan talebi azalttığı gibi etkinliğini de azaltmıştır. Bu programlardan bir kısmı bugün varlıklarını devam ettiriyor olsalar da gerek internet kullanımının ve gerekse mobil cihazların popüler bir hal alması nedeniyle 90'lı yıllarda bunlara olan revaç kaybolmuştur. Zira bu programların en ciddi problemi kullanıcılarının istenilen esneklikte olmaması yanında sundukları veriyi paylaşma konusunda yeterli imkân sunmamalarıdır. Öte yandan elektronik ortamda kalıcılık son derece zordur, yapılan işler su üzerine yazı yazmaya benzer. Çok hızlı bir şekilde ortaya çıkan bir program yine çok hızlı bir şekilde etkinliğini kaybederek kullanışlı olmaktan çıkabilmekte veya ortaya konulan çalışmalar bireysel çabalara dayandığından uzun soluklu olamamaktadır. Bu da aşağıda detayları verilecek olan türdeki faaliyetlerin müesseseler tarafından yapılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Internet Archive, Europana gibi büyük dijital kütüphaneler bu ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıkmış projelerdir.

Elektronik kütüphaneleri sundukları hizmetin türüne göre üç grupta değerlendirmek mümkündür.

1. Online Kütüphaneler

Online kütüphaneler, sahip oldukları kaynaklara internet bağlantısı ile ulaşmaya imkân veren web siteleridir. Bu türdeki web sitelerini internet bağlantısı sağlayan her türlü cihaz ile gezmek, istenilen bilgiyi kaydetmek mümkündür. Bu kaynaklardaki bilgiye her zaman ve her yerde ulaşmak imkânı bulunsa da bir kısmı ücretli olarak sunulmaktadır. Türkçe içerik sunan

uluslararası kuruluşlara ait web siteleri yanında az sayıda Türkiye kökenli web sitesi bulunmaktadır. Kur'an'la ilgili olup da kurumsal olarak hizmet sunan web siteleri şunlardır.

- İslam Web Sitesi, <http://quran.al-islam.com/Loader.aspx?pageid=730>
- Diyanet Kur'an Portalı, <http://kuran.diyaret.gov.tr/>

2. Elektronik Kütüphaneler

Elektronik kütüphaneler, içerisinde çeşitli alanlarla ilgili pek çok kaynağı barındıran ve bir bilgisayara veya eşdeğer cihaza yüklenerek kullanılabilen bilgisayar programlardır. Bu programlar muayyen bir cihaz türüne bağlı olduklarından her türlü elektronik cihazda kullanılmaları mümkün değildir. Türkçe açısından bu türde bir hayli kaynak vardır. Ancak gelişen teknoloji ile uyum sağlanamadığında bu tür programlar kısa zamanda kullanılmaz hale gelmektedir.

- Mürşid, Turan Yazılım, <http://www.turan.com.tr/>
- Alim, Goldsoft Yazılım, <http://www.goldsoft.com.tr/>
- Tefsir, Goldsoft Yazılım, <http://www.goldsoft.com.tr/>
- Hayran Konkordans, Abdullah Ahmedoğlu
- Zekr: Multimedia Quran Study Software, <http://zekr.org>
- Hasenat Kur'an Araştırma Sistemi, <http://www.hasenat.net>
- Kuramer, <http://kuramer.com>

3. Kitaplar

Telif hakkı ortadan kalkmış olan pek çok kitabın dijital kopyasına internet üzerinden erişmek mümkündür. Dijital kitapların bir kısmı metin, bir kısmı da resim formatına sahiptir. Metin formatındaki dijital kitapların içerisinde arama yapılabilir, istenilen bilgi kopyalanabilir. Resim formatındaki dijital kitaplarda bu imkânlar yoktur.

- Osmanlıca Risaleler, <http://ktp.isam.org.tr/risaleosm/>
- Osmanlıca Makaleler, <http://ktp.isam.org.tr/makaleosm/findrecords.php>
- İlahiyat Dergilerindeki Makaleler, <http://ktp.isam.org.tr/makaleilh/findrecords.php>

III. Sonuç

Kur'an araştırmalarında başlangıç noktasını teşkil eden, Türkçe'de bibliyografya, katalog, fihrist, biyografi, sözlük, ansiklopedi, atlas vb. başvuru niteliğinde pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bunların bir kısmı ya başka çalışmaların içerisinde kaybolmuş veya böyle bir eserin basıldığından kimsenin haberi ol(a)mamıştır. Bu da yayıncılık ve kataloglama konularında daha ileri adımların atılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bibliyografik çalışmalardan meallerle ilgili olanlarda geçmiş envanteri ortaya çıkaran çok önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir, ancak bunların basıldığı tarihten bu yana çok hızlı bir değişim yaşandığından ve pek çok yeni çalışma ortaya çıktığından, bunların yeni çalışmalarla desteklenmesi gerekmektedir. Tefsirle ilgili eserler hakkındaki bibliyografyalar hem yeterli değildir, hem de yapılanların büyük bir kısmı derinlemesine çalışma değildir. Tefsir tezleri hususunda ise aynı durum söz konusu olsa da bunu ortadan kaldıracak elektronik imkânlar bulunmaktadır. Sadece devam eden tezlerin tespitindeki problemin aşılması gerekmektedir. Kıraat bibliyografyaları ise hala bibliyografyası yeterince ortaya konamamış bir alan olarak devam etmektedir.

Mushaflarla ilgili katalog çalışmaları mushaf tarihine ışık tutacak niteliktedir, ancak bilhassa çok eski mushaflarla alakalı bir kataloga hala ihtiyaç duyulmaktadır. Tefsirle ilgili eserlere dair katalog veya katalog mahiyetindeki çalışmalar da mevcut envanteri tam olarak ortaya koymakta yetersizdir ve bilhassa online katalog tarama imkanlarının ortaya çıkmasından sonra bu alanda basılı çalışma yapma ihtimali de azalmıştır.

Müfessir ve kurra biyografileri alanında geçmişe dönük çok önemli birkaç çalışma bulunmakla birlikte bilhassa çağdaş müfessirlerin biyografilerine yer veren bir biyografik çalışma henüz bulunmamaktadır.

Kur'an fihristlerinin neredeyse tamamı akademisyenlerden ziyade Kur'an araştırmalarına ilgi duyan meraklılara hitap etmektedir. Bilhassa konkordans tarzında çok iyi çalışmalar yapılmıştır. Kur'an araştırmalarına ilginin arttığı dönemlerde bu tür çalışmalar sayıca artmıştır. Ancak bugün bilgisayarlardaki, mobil cihazlardaki ve web sitelerindeki Kur'an programlarının tamamında çok zengin arama imkânları sunulmaktadır. Bilişim teknolojilerindeki bu imkânların, fihrist tarzındaki çalışmaların önünü kapatacağını tahmin etmek zor değildir.

Kelime sözlükleri alanındaki mevcut çalışmalar da Kur'an araştırmalarına ilgi duyanlara hitap eden sözlük çalışmalarından ibarettir. Bu alanda ansiklopedik bir Kur'an sözlüğü çalışmasına ihtiyaç bulunmaktadır ve bu yönde atılmış bir adımın olması da sevindiricidir. İstilah sözlükleri alanında ise yapılan çalışmalar kapsam ve derinlik bakımından henüz yeterli değildir.

Ansiklopedi alanındaki çalışmalar daha çok kavram çalışmaları seviyesinde kalmış olup; Kur'an, kıraat ve tefsir ilimlerini kapsayacak kolektif bir Kur'an ansiklopedisine ihtiyaç duyulmaktadır. Atlaslarla ilgili olarak da aynı durum söz konusudur.

Görüldüğü gibi Kur'an fihristleri dışında yukarıdaki alanların tamamında daha yapılması gereken çokça husus bulunmaktadır. Ne var ki bütün bu çalışmalarla ilgili araştırmacının önünü kapatan bazı önemli noktalar bulunmak-

tadır. Her şeyden önce bütün bu materyaller oldukça dağınık halde bulunmaktadır. Çalışmaların bir kısmına bugün ancak kütüphanelerde rastlanabilmektedir. Bir başka önemli husus çalışmalar bir bütünün parçaları olarak düşünülmemiştir ve birbirini tamamlar nitelikte değildir. Bu nedenle bir kısmı birbirini tekrarlamaktadır ve bir kısmı da güncel değildir. Özellikle gerek yeni çalışmalar yapılması, gerekse eskiye ait çalışmaların gün yüzüne çıkarılması sebebiyle her gün daha da genişleyen ve derinleşen bilimsel çalışmalar dikkate alınmadan veya onlara temas edilmeden bilginin güncelliğini sağlamak mümkün görünmemektedir.

Bugün için Kur'an araştırmalarında kapı görevi görecek bir bilgi ve müracaat kaynağına şiddetle ihtiyaç vardır. Sanal âlem olarak adlandırılan bilgisayar ve bilişim teknolojilerinin sunmuş olduğu yüksek miktarda veri depolama, depolanan veriye hızlıca ve her zaman ve zeminden ulaşabilme, verilerden hızlıca yeni sonuçlar elde edebilme gibi imkânlar Kur'an araştırmaları için bulunmaz bir nimet olarak karşımızda durmaktadır. Bu konuda ortaya konulacak ciddi bir proje bu boşluğu doldurma durumundadır. Bunun örnekleri de yavaş yavaş dünyanın çeşitli ülkelerinde görülmeye başlanmıştır.

Mesela Suudi Arabistan'da bulunan İmam Şatıbî Enstitüsü Kur'an Araştırmaları ve Verileri Merkezi isimli web sitesi, Kaidetü Beyânâtı Ev'iyeti'l-Ma'lûmâtı'l-Kur'aniyye⁴³ Kur'an ilimleri sahasında kitap, tez, makale, yazma konularında bir veri merkezi oluşturmayı hedefleyen geniş bir veritabanı oluşturmaktadır.

Yine Oxford Islamic Studies Online web sitesi⁴⁴ de öğrenci, akademisyen, resmi kurumlar, kütüphaneler ve diğer ilgi duyanlar için yetkin ve dinamik bilgi kaynağı olup alanla ilgili farklı bilgileri bir arada bulundurarak İslam'la ilgili önemli bir bilgi kaynağı olmayı hedeflemektedir.

Yine Suudi Arabistan'da bulunan Merkezi Tefsir li'd-Dirâsâtı'l-Kur'âniyye projesi⁴⁵ akademisyenler için hem bir buluşma noktası hem de zengin bir kaynak oluşturma gayesi gütmektedir. Böylece akademisyenler birbirlerinin çalışmalarından haberdar olabilmekte ve bilgi paylaşımı yapabilmektedir.

Ürdün'deki Müessesetü Âli Beyt el-Melekiyye li'l-Fikri'l-İslâmî tarafından hizmete sunulan altafsir.com sitesi⁴⁶ ise daha ziyade bir online Kur'an, kıraat ve tefsir kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Ürdün menşeli benzer başka projeler de bulunmaktadır.

43 Veritabanına <http://www.quran-c.com> adresinden ulaşılabilir.

44 Web sitesine <http://www.oxfordislamicstudies.com> adresinden ulaşılabilir.

45 Proje sayfasına <http://www.tafsir.net> adresinden ulaşılabilir.

46 <http://www.altafsir.org>

Yine araştırmacılar için başlangıç noktası olabilecek iyi bir proje örneği olarak The Quranic Arabic Corpus projesini zikretmemiz gerekir.⁴⁷ Kur'an'la ilgili kapsamlı ve geniş linguistik kaynağı olan projede Kur'an'ın her bir kelimesinin dilbilgisi, sözdizimi ve morfolojisiyle ilgili açıklamalar verilmiştir. Projede bir basamak daha ileri gidilerek Syntactic Treebank bölümünde cümle içindeki kelimelerin birbirleriyle olan ilişkileri grafiksel olarak da gösterilmiştir. Böylece araştırmacı hangi kelimenin hangi kelimeyle hangi ilişkiyle bağlı olduğunu görebilmektedir. The Quranic Arabic Corpus, Kur'an'la ilgili projelerde bilişim teknolojilerinin verimli olarak nasıl kullanılabileceğine dair çok güzel bir örnektir.

Bütün bu çalışmalar kendi başlarına konunun bir yönünü üstlenmiş durumdadırlar. Ancak onların tamamını entegre eden daha geniş çaplı bir veritabanı elzemdir. Gerek kütüphanesiyle, gerek sesli ve görüntülü arşiviyle, gerek biyografi veritabanıyla, gerekse akademisyenler arası iletişim ve bilgi paylaşım ortamı oluşturması itibarıyla muazzam bir veritabanı Kur'an çalışmalarının başlangıç noktasını teşkil edecek ilk başvuru kaynağı olacaktır. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) dokümantasyon veritabanı⁴⁸ böyle bir projenin sadece bir yönünü ihtiva eden basit bir veritabanı örneğidir. *İslâm Ansiklopedi'sinin* alt yapısını da oluşturan bu dokümantasyon veritabanı genişletildiği ve zenginleştirildiği takdirde sadece Kur'an araştırmalarının değil, bütün İslam araştırmalarının kapısı olmaya namzettir.

Verdiğimiz örnekler göstermektedir ki bu konuda ülkemizde kurumsal anlamda yapılan çalışmalar son derece azdır. Üniversitelerin ve bilimsel projeleri destekleyen diğer resmi kurumların proje desteklerinin son derece arttığı günümüzde bu tarz geniş, kapsamlı, derinliği olan, bilişim imkânlarını sonuna kadar kullanabilen projeler geliştirmek akademisyenlere düşmektedir.

47 Projenin ortaya koyduğu ürünler <http://corpus.quran.com> adresi üzerinden araştırmacılara sunulmaktadır.

48 Veritabanına <http://ktp.isam.org.tr/dokuman/ndrecords.php> adresinden ulaşılabilir.

Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları

Muhammet ABAY

Özet

Kur'an ve tefsirle ilgili araştırmaların başlangıç noktasını başvuru çalışmalarını oluşturur ve Türkçede çok sayıda başvuru çalışması yapılmıştır. Ancak bu çalışmalarını genel değerlendirmesi ve bibliyografyası yoktur. Bu çalışma başvuru çalışmalarını bibliyografyalar, kataloglar, biyografyalar, fihristler, sözlükler, ansiklopediler, atlaslar ve elektronik kütüphaneler şeklinde ele alarak bu alanlara dair kısaca bilgi vermekte, ilgili literatürü dikkat çeken yönleriyle tanıtmakta, bu alanda yapılması gerekenler hakkında öneriler sunmakta, nihayet konuyla ilgili bibliyografya vermektedir. Türkçede farklı muhatapların beklentilerini göz önüne alan bir hayli başvuru çalışması yapılmış olmakla birlikte bunların tamamını bir araya getirecek elektronik bir veritabanının gerekli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Bibliyografya, Katalog, Biyografya, Fihrist, Sözlük, Ansiklopedi, Atlas, Elektronik Kütüphane.

Reference Works on the Qur'an and Qur'anic Exegesis

Muhammet ABAY

Abstract

Reference works constitute the basis of research on the Qur'an and Qur'anic exegesis. Despite the presence of many reference works on the Qur'an written in Turkish, no general evaluation of the field or a bibliography exists. This study classifies reference works as bibliographies, catalogs, biographies, indexes, dictionaries, encyclopedias, atlases, and electronic libraries. It then provides a short definition of each, introduces the related literature in the light of their salient features, presents new propositions for the expansion of the field, and finally provides a bibliography related to the subject. The conclusion is that despite the presence of large number of reference works in Turkish addressing the expectations of different audience, the need for an electronic database to collect them together is obvious.

Keywords: The Qur'an, *Tafsir* (Qur'anic Exegesis), Bibliography, Catalog, Biography, Index, Dictionary, Encyclopedia, Atlas, Electronic Library.

